૨૮-૧

ંત બાલશિક્ષણ

પ્રચારમાળા

શુચ્છ પહેલો

1600 1 12

ગિજુભાઈ અને તારાબેન

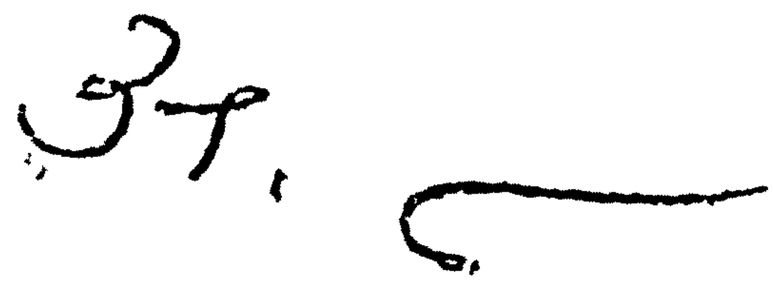
શિક્ષણનાં પુસ્તકો

મોન્ટીસોરી પદ્ધતિ	૨–૦–૦
વાર્તાનું શાસ્ત્ર	૧–૨–૦
ડૉલ્ટન યોજના	૧–૦–૦
મૂંઝવતું બાળક	૧–૦–૦
બાલશિક્ષણ	૦-૧૦-૦
પ્રા૦ શાળામાં ભાષાશિક્ષણ	૦-૧૦-૦
પ્રા૦ શા૦ શિક્ષણપદ્ધતિઓ	૦–૮–૦
પ્રા૦શાળામાં ચિઠ્ઠીવાચન	૦–૫–૦
દિવાસ્વપ્ન	૦-૧૦-૦
ઘરમાં મોન્ટીસોરી	૦-૧૦-૦
મોન્ટી૦ પ્રવેશિકા (સચિત્ર)	૦-૧૨-૦
ક્રોધને નહેાતું ક્રોધું	૦–૮–૦
પ્રાસંગિક મનન	૦–૮–૦
વિદ્યાર્થીઓનું માનસ	૦–૬–૦
માધ્યમિક શાળામાં	
ભાષાશિક્ષણના ફેરફારો	૦–૬–૦
વસંત બાલશિક્ષણ પ્રચારમાળા	
ગુચ્છ પહેલેા	૦–૧૧–૦
ગુચ્છ બીજો	૦-૧૨–૦
મોન્ટીસોરી શિક્ષણ પ્રચારમાળા	
ખંડ પહેલેા	૦-૧૮-૦

:: વિગતવાળું સૂચિપત્ર મગાવેા ::

શ્રીદક્ષિણામૂર્તિ અધ્યાપનમંદિર

ભાવનગર

૩૧૮

વસંત બાલશિક્ષણ

બ્યૂગલ

ગુચ્છ પહેલો

: લેખકો :
ગિજુભાઇ અને તારાબેન

: પ્રકાશકો :
નાનાભાઇ, ગિજુભાઇ
ભાવનગર

૧૯૮૯

પ્રકાશકો :
નાનાભાઈ, ગિજુભાઈ
વસંત બાળશિક્ષણ પ્રચાર
ભાવનગર

પહેલી વાર : ૧૯૮૨ : ૨૫૦૦
બીજી વાર : ૧૯૮૯ : ૧૧૦૦
૨૫ : ૯ : ૧૯૩૩

મુદ્રક :
પારી. ભીખાલાલ ગોપાળજી
શ્રીસરસ્વતી : : : છાપખાનું
ભાવનગર

નિવેદન

વસંત બાલશિક્ષણ પ્રચારમાળાના દાતા શ્રી. હીરાલાલ અમૃતલાલ શાહ ભાવનગરવાળા (હાલ મુંબઇ)નું અભિનંદન ઘટે છે. તેમણે અમારા હાથમાં રૂા. ૫૦૦૦)ની રકમ મૂકીને તેમાંથી માબાપોને ઉપયોગી એવું સાહિત્ય તૈયાર કરી–કરાવી પ્રગટ કરવાનું ઇચ્છ્યું.

તેમની ઇચ્છાનુસાર અત્યાર સુધીમાં ઓગણીશ પુસ્તિકાઓ અને એક **મોન્ટીસોરી પદ્ધતિ** નામનું પુસ્તક અમે પ્રગટ કર્યાં છે. આ ઓગણીશ પુસ્તકોના બે ગુચ્છા ગોઠવ્યા છે.

અમને ખાતરી છે કે માબાપો ભાઈ હીરાલાલની આ સખાવતની કદર કરશે અને અમારા પ્રયત્નોને પુસ્તકો મગાવી વધાવી લેશે.

વસંત બાલશિક્ષણ પ્રચારને અંગે આ એક કામ છે. બીજાં કામો જુદી જુદી રીતે ચાલે છે. અહીં તો માત્ર આટલું પુસ્તિકાઓ સંબંધે જ.

આપણા દેશના શ્રીમંત જનો બાળઉછેર શિક્ષણના કાર્યને આવી રીતે મદદ આપવા દ્રવ્ય આપે એ આપણી પ્રગતિનું શુભ ચિન્હ છે. અન્ય શ્રીમંત જનો પોતાના ધનને આવે માર્ગે વાળવા પ્રેરાશે તો ભાઇ હીરાલાલનું દાન એ રીતે પણ સફળ થશે.

નાનાભાઇ–ગિજુભાઇ

અનુક્રમણિકા

૧ સ્વતંત્ર બાલશિક્ષણ ગિજુભાઈ

ડૉ. મોન્ટીસોરી–૪; મોન્ટીસોરી પદ્ધતિનું ધ્યેય–૧૧; ડૉ. મોન્ટીસોરીનો કેળવણી-શાસ્ત્રમાં ફાળો–૧૩; સ્વાતંત્ર્ય અને સ્વતઃ-આવિર્ભાવના સિદ્ધાંતો–૨૧; મોન્ટીસોરી પદ્ધતિનાં સાધનો–૨૮; શિક્ષક કેવો હોવો જોઈએ–૩૫; ફ્રોબેલ અને મોન્ટીસોરી શાળાઓમાં તફાવત–૪૨; મોન્ટીસોરી પદ્ધતિનાં સાધનો અને કાર્યોનો ક્રમ–૫૨.

૨ બાળકોનાં રમકડાં તારાબેન ૫૭

૩. શિક્ષણના વહેમો ગિજુભાઈ ૮૫

૪ બાલજીવનમાં ડોકિયું ગિજુભાઈ ૧૦૧

રેતીમાં ફૂબો–૧૦૨; સંધ્યાટાણે–૧૦૪; બાકસની મજા–૧૦૬; પતંગિયા સાથે –૧૦૭; મોઢાં ચીતર્યાં–૧૦૮; વરસાદનો આનંદ–૧૦૯; નવી શાળાની નવી રમત–૧૧૧; નાની સેવાભગિની–૧૧૨; રમવાનો દિવસ: કામનો દિવસ–૧૧૩; ઘેરથી નિશાળે –૧૧૪; ધ્યાન નથી રાખતો ? –૧૧૫;

નિશાળમાં મહેમાન–૧૧૬; ભાષ્યશા'ખ, નથી આવડતું...ઉં–૧૧૬; માસ્તર આવ્યા પહેલાં અને પછી–૧૧૭; નિશાળમાં ભાઈબંધ–૧૧૯; કુશળ શિક્ષક–૧૨૦; ઠોઠ સગુણ–૧૨૧; મંદિરના દર્શને–૧૨૨; બા મને નહાવું બહુ ગમે છે–૧૨૩; આ તો બહુ ડાહ્યો!–૧૨૬; જમનાનો અખોટ–૧૨૮; ભાનુ ને તેની બા–૧૩૦; ક્રીડીનું અવલોકન–૧૩૧.

૫	બાળકોનું બ્રહ્મીવું	ગિજુભાઇ	૧૩૩
૬	બાલમંદિરમાં	ગિજુભાઇ	૧૫૩

ભગવાનલાલ–૧૫૪; નાનુભાઈ–૧૫૮; માતાજી–૧૬૦; રંભા–૧૬૨; વિદ્યાબેન મોટાં –૧૬૫; ફોટા પડાવતી વખતે–૧૬૮; તખ્તેશ્વરની ટેકરી ઉપર–૧૭૦; પતુભા –૧૭૨....

૭	બાળકોનો પહેરવેશ	તારાબેન	૧૭૫
૮	બાળકોનો બોરાક	ગિજુભાઇ	૨૦૫
૯	બાળકોની કુટેવો	ગિજુભાઇ	૨૪૩

વસંત બાલશિક્ષણ

પ્રથમમાળા

ખંડ પહેલો.

સ્વતંત્ર બાલશિક્ષણ

ગિજુભાઈ

ડૉ. મોન્ટીસોરી

યુરોપીય કેળવણીનો ઇતિહાસ જુઓ કે સમર્થ કેળવણીકારોની નામાવલિ તરફ દૃષ્ટિ નાખો તો માલૂમ પડશે કે એમાં કોઇ પણ સ્થળે સ્ત્રીનું નામ નથી. પહેલવહેલી જ એક સ્ત્રી કેળવણીકાર ઉત્પન્ન કરવાનું માન ઇટાલીને ઘટે છે. ડૉ. મોન્ટીસોરીની પહેલાં થઇ ગયેલા સર્વ કેળવણી-શાસ્ત્રીઓ ઉપલકિયા જ્ઞાનવાળા અને કેટલેક અંશે સિદ્ધાંતી હતા. કેળવણીના ઇતિહાસમાં આ પહેલી જ વખતે એક જુદા જ ક્ષેત્રમાંથી ડૉ. મોન્ટીસોરી આપણી સમક્ષ ખડાં થાય છે, અને કેળવણીના સત્ય સિદ્ધાંતોની અપૂર્વ મીમાંસા રજુ કરે છે. મૅડમ મોન્ટીસોરીમાં માનવવંશશાસ્ત્રી, શરીરશાસ્ત્રી, માનસ-શાસ્ત્રી, તત્ત્વવેત્તા અને કેળવણીશાસ્ત્રી એ બધાનું એકીસાથે દર્શન થાય છે. બાળક અને બાળમગ-જનાં એ ખાસ અભ્યાસી છે. પોતે અપરિણીત છતાં માતાઓની પણ તે માતા છે; અને બાળકોનાં મહાન

સરસ્વતી છે. બાળકોનો નવયુગ પ્રવર્તાવનાર, જડવાદ અને પરાધીનતાની બેડીમાંથી મનુષ્યજાતિને ઉદ્ધારવાનો આરંભક પ્રયત્ન કરનાર ડૉ. મોન્ટીસોરી છે.

ઇટાલીની સ્વાતંત્ર્યની લડતના છેલ્લા દિવસોમાં ડૉ. મોન્ટીસોરીનો જન્મ થયો હતો. એના કુટુંબને ધંધાથી કે પરંપરાથી કેળવણી સાથે સંબંધ ન હતો, છતાં અગિયાર વર્ષની ઉંમરે આ સ્ત્રીને દુનિયામાં બહાર પડીને કંઇક કામ કરવાનો આદેશ આવ્યો. આ વખતે ઇટાલીમાં સ્ત્રીની પદવી હલકા દરજ્જાની મનાતી હતી. બહુ બહુ તો સ્ત્રીઓ માત્ર મહેતાજીના ધંધા માટે લાયક ગણાતી અને તેમાં પડતી. બીજા ધંધામાં સ્ત્રીનો પ્રવેશ તે વખતનો સમાજ સહન કરી શકતો. નહોતો. મૅડમ મોન્ટીસોરીએ પ્રથમ તો મહેતાજીના ધંધામાં પડવાનો વિચાર કર્યો. પરંતુ તે વખતે ચાલી રહેલા શિક્ષણના પ્રકારમાં તેનું મન ખૂંચ્યું નહિ. તુરત જ તેણે ઇજનેરીનો અભ્યાસ કરવાનું શરૂ કર્યું. એ જમાનામાં સ્ત્રીઓ ભાગ્યે જ ભણતી, તેથી ઇજનેરી શાળામાં મોન્ટીસોરી એકલી જ સ્ત્રીવિદ્યાર્થી હતી; અને તેથી તેને પુરુષ વિદ્યાર્થીઓની વચ્ચે રહીને અભ્યાસ કરવામાં અનેક મુશ્કેલીઓ વેઠવી પડતી હતી. સવારે મોન્ટીસોરીને

તેની માતા શાળાએ પહોંચાડવા જતી, તો સાંજે તેને તેનો પિતા શાળાએથી તેડી લાવવા જતો. વર્ગમાં તેને છોકરાઓથી અલગ બેસવું પડતું. ભોજન કે વિશ્રાન્તિના સમયે તેને શાળાના ઓરડાનાં બારણાં ઓરડામાં ભરાઈ રહેવું પડતું, અને બારણા પાસે પોલિસચોકીની વ્યવસ્થા કરવી પડતી. પરંતુ આ સઘળી મુશ્કેલીઓ આ બાઈને મન હિસાબમાં નહોતી, કારણ કે તેનું લક્ષ ગણિતશાસ્ત્રના અભ્યાસમાં હતું. શાળા તો માત્ર એક સાધન હતું. આ શાળામાં રહી તે એક સમર્થ ગણિતશાસ્ત્રી બની. સમય જતાં તેનું મન દાક્તરી તરફ ગયું. ઇટાલીના એ દિવસોમાં દાક્તરી અભ્યાસ માટે મોન્ટીસોરી પહેલવહેલી જ સ્ત્રીવિદ્યાર્થી તરીકે દાખલ પડનાર હતી. લોકમત તેથી વિરુદ્ધ હતો, તેમ છતાં છોકરાઓની શાળામાં અનેક મુશ્કેલીઓ વચ્ચે તેણે પોતાનો અભ્યાસ શરૂ રાખ્યો, અને દાક્તરીના લાંબા અને કઠિન અભ્યાસ પછી રોમની વિદ્યાપીઠની એમ.ડી.ની ઉપાધિ પ્રાપ્ત કરી. આ એમ.ડી.ની ઉપાધિ મળ્યા પછી રોમની મગજનાં દરદોની હૉસ્પિતાલમાં તેને મદદગાર દાક્તર તરીકે જગ્યા મળી. આ સ્થળે વિશેષતઃ તેને મૂઢ અને મંદબુદ્ધિનાં બાળકોની સંભાળ રાખવાનું કામ

હતું. એ કામમાં તેને અત્યંત રસ પડવા લાગ્યો, અને તેણે સેગુઇને યોજેલી જડબુદ્ધિને સુધારવાની શિક્ષણપદ્ધતિનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો. અહીં અમુક સમય કામ કર્યા પછી દાક્તરી દૃષ્ટિથી મનુષ્યજીવનનું અવલોકન તેને અપૂર્ણ લાગ્યું અને મનુષ્યજીવનને તત્ત્વદૃષ્ટિથી વિલોકવાનો તેને વિચાર થયો. તેથી તે ફરી વાર રોમની વિદ્યા-પીઠમાં તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ કરવા દાખલ થઈ. ત્યાં ચાર વર્ષ ગાળી તે વિષયનો અભ્યાસ પૂરો કર્યો. દાક્તરના અને તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસથી તેના મનમાં સ્ફૂર્યું કે મૂઢ બાળકોને એકલા દાક્તરી ઉપાયો કરતાં શિક્ષણ વિષયક ઉપાયોથી સુધારવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે તો સફળતા મળે. ટૂરીનમાં ભરાયેલી સને ૧૮૯૮ની કેળવણી પરિષદમાં પોતાના આ વિચારો તેણે પ્રકટ કર્યા. તેના ભાષણથી કેળવણીના ક્ષેત્રમાં એક નવો જ પ્રકાશ પડ્યો, અને કેળવણીની દુનિયામાં નવી જાગૃતિ આવી. ત્યાંના વિદ્યાધિકારીએ મૂઢ બાળકોને કેમ સમજવાં તથા તેમને નવીન પદ્ધતિથી કેમ કેળવવાં એ વિષય ઉપર રોમની વિદ્યાપીઠમાં ભાષણો આપવા માટે ડૉ. મોન્ટીસોરીને આમંત્રણ કર્યું. ડૉ. મોન્ટીસોરીની આ પ્રવૃત્તિથી ઑર્થોફ્રેનિક સ્કૂલ

જન્મી. આ શાળામાં ડૉ. મોન્ટીસોરીએ સને ૧૮૯૮ થી ૧૯૦૦ સુધી મૂઢ બાળકોને શિક્ષણ આપવાનું કામ જાતે કર્યું, તે માટે શિક્ષકોને તૈયાર કર્યા, અને લંડન તથા પારીસ જઇ મૂઢ બાળકોની શાળાઓ અને પ્રચલિત પદ્ધતિઓનો અભ્યાસ કરી પોતાના જ્ઞાનમાં વધારો કર્યો. મૂઢ બાળકોના શિક્ષણના કાર્યમાં ડૉ. મોન્ટીસોરીને અપૂર્વ કૃતેહ મળી. પોતે યોજેલી પદ્ધતિથી મૂઢ બાળકોને તેણે વાંચવા લખવાનું કામ. એટલું બધું સુંદર શીખવ્યું કે જ્યારે તેઓને અમૂઢ બાળકોની શાળામાં પરીક્ષા માટે મોકલવામાં આવ્યાં ત્યારે તેઓ અમૂઢ બાળકોની સાથે હરીફાઈ કરવામાં કૃતેહમંદ નીવડ્યાં. આ પરિણામથી લોકો છક થઇ ગયા ! જેમણે આ પરિણામો જોયાં હતાં તેઓએ તો આ કિસ્સાને જાદુઈ કિસ્સો માન્યો. ડૉ. મોન્ટીસોરીને જે આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થયું હતું તે એ હતું કે અમૂઢ બાળકો સરખી જ ઉંમરે મૂઢ બાળકો જેવાં કેમ રહ્યાં હશે ? ડૉ. મોન્ટીસોરીના મનમાં વિચાર આવ્યો કે જો અમુક પદ્ધતિથી મૂઢ બાળકોને અમૂઢ બાળકો જેટલાં જ [સરખી ઉંમરે] શક્તિમાન કરી શકાય તો, અને એ જ પદ્ધતિ અમૂઢ બાળકોને પણ લાગુ કરાય તો, ઘણાં

અસાધારણ પરિણામો આવી શકે ખરાં. શિક્ષણની દિશા મૂઢ તેમ જ અમૂઢ બાળકો માટે એક જ રાખવામાં મોન્ટીસોરીને કાંઇ વાંધો હોય એમ જણાયું નહિ. કારણ કે બંને કોટિનાં બાળકો માટે શિક્ષણનું ધ્યેય એક જ હતું. ઉક્ત વિજયથી તથા સરગી, લૉમ્બ્રોસો અને જેવાનના વિચારોથી મોન્ટીસોરીની માન્યતા દૃઢ થઇ. ફરી વાર તેણે સેગુઇનનાં પુસ્તકોનો અભ્યાસ આરંભ્યો અને એનાં લખાણનો આત્મા બરાબર સમજાય તે માટે ફ્રેન્ચ ભાષામાં લખાયેલાં એનાં લખાણોનો ઇટાલિયન ભાષામાં પોતાને સારૂ જ અક્ષરશઃ તરજૂમો કર્યો.

સને ૧૯૦૭માં ડૉ. મોન્ટીસોરીને પોતાના વિચારો અમલમાં મૂકવાની તક મળી. રોમન સ્થાપત્ય મંડળના અધિકારીને ટેનેમેન્ટમાં વસતાં ૩ અને ૭ વર્ષ વચ્ચેની વયનાં તમામ બાળકોને એકાદ શિક્ષકની દેખરેખ નીચે રાખી કામમાં અને રમતમાં ગૂંથવાનો વિચાર આવ્યો; અને તેણે આ કામમાં મદદ આપવા ડૉ. મોન્ટીસોરીને વિનતિ કરી. ડૉ. મોન્ટીસોરીએ આ બાળકો ઉપર પોતાના મન્તવ્ય પ્રમાણે કેળવણીના અખતરા કરવાનું સ્વીકાર્યું; અને સને ૧૯૦૭ના જાન્યુ-

આરીમાં ઇટાલીમાં પહેલવહેલું બાલમંદિર ઉઘડ્યું. આ પ્રવૃત્તિને અપૂર્વ ફતેહ મળી. તરત જ આવી જાતની શાળાઓ ઇટાલીમાં ફેલાઈ. મૂઢ બાળકોને માટે જે પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો તે જ પદ્ધતિનો ઉપયોગ આ મંદિરમાં થતો હતો. વખત જતાં અને અનુભવ વધતાં શરૂઆતની પદ્ધતિમાં ઘણા ફેરફારો થયા. હાલ એ પદ્ધતિનું નિર્ણિત સ્વરૂપ ડૉ. મોન્ટીસોરીએ લખેલા 'મોન્ટીસોરી પદ્ધતિ' નામના પુસ્તકમાં જોઈ શકાય છે.

ડૉ. મોન્ટીસોરીનો અખતરો હજી અપૂર્ણ છે. અત્યારે તેણે ૭ થી ૧૪ વર્ષની ઉંમર વચ્ચેનાં બાળકો માટે પણ યોગ્ય પદ્ધતિ શોધી કાઢી છે. અને તે ઉપર બે પુસ્તકો અને સાહિત્યો તૈયાર છે. આ બે પુસ્તકો The Advanced Montessori Method ને લગતાં છે, જેનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧) Spontaneous Activity in Education.

(૨) Montessori Elementary Material.

જન્મથી ત્રણ વર્ષ સુધીનાં બાળકોની કેળવણીના અને ચૌદ વર્ષ ઉપરનાં બાળકોની કેળવણીના પ્રયોગો તો હજી શરૂ જ છે.

મોન્ટીસોરી પદ્ધતિનું ધ્યેય

મોન્ટીસોરી પદ્ધતિ, જેને શિક્ષણશાસ્ત્રમાં પદ્ધતિના નામથી ઓળખવામાં આવે છે તેવી કોઈ એક પદ્ધતિ નથી; કેટલાક અણસમજુ લોકો માને છે તેમ તે નાનાં બાળકોને કાંઈક ચાવીની જેમ એકાદ સહેલી યુક્તિથી શીખવી દેવાની પણ યોજના નથી. એ પદ્ધતિ મનુષ્યજીવનના ધ્યેયનું કેળવણીના ક્ષેત્રમાં સહજ પરિણામ છે. તે એક ફિલસુફી છે. જેમ કેળવણીની દરકોઇ યોજના પાછળ કોઇ એક ચોક્કસ ધ્યેય હોય છે, તેમ જ મોન્ટીસોરી પદ્ધતિની કેળવણીની યોજના પાછળ ચોક્કસ ધ્યેય છે.

અત્યારે દુનિયાનું ધ્યેય 'સ્વાતંત્ર્ય' થતું જાય છે. છતાં એ ધ્યેયનું ખરૂં સ્વરૂપ લોકો સમજી ન શકતા હોય એમ સાચા વિચારકોને લાગે છે. યુરોપમાં સ્વતંત્રતાના દિવસો ઘણા વખતથી શરૂ થઇ ચૂકયા છે ખરા, પણ સ્ત્રીઓના સ્વાતંત્ર્ય સામે હજી પણ લડતો ચાલતી જોવામાં આવે છે. હજી સ્ત્રીઓ પુરુષો જેટલું સ્વાતંત્ર્ય સંપૂર્ણપણે મેળવે તેમાં સ્વાતંત્ર્યપ્રિય લોકોને પણ સખત વાંધો છે. અને જેઓ આત્યારે બાળકોના સ્વાતંત્ર્યની વાતો કરે છે તેઓ તો એકદમ

પાગલ જ મનાય છે. સ્વાતંત્ર્યના સિદ્ધાંતને અનુસરીને દુનિયામાંથી ગુલામીનો વિરોધ કરનારાઓ આજે હજારોની ગુલામી સહી રહ્યા છે; અને વધારેમાં વધારે તેઓ કરી શકતા હોય તો એટલું જ કે તેઓ શ્રીમંતાઇની ગુલામીમાંથી લોકોને મજૂરીની ગુલામીમાં ધસડે છે. આમ હોવાથી જ આજે સ્વતંત્ર ગણાતી પ્રજા હુડતાળિયાની ગુલામીમાં આવી પડી છે. સ્વતંત્ર કહેવાતી પ્રજા એ વિરોધી આદર્શોની જાળમાં જકડાઇ છેઃ (૧) દ્રવ્ય પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા, અને (૨) અનાયાસ. લોકોનો એક વર્ગ એવો છે કે જે પોતે પોતાના દ્રવ્યબળથી બીજાને પરાધીન રાખવા માગે છે, અને બીજા પાસે કામ કરાવી પોતે આરામ લેવા ચાહે છે. આ વર્ગ ધનિકોનો છે. બીજો વર્ગ મજૂરોનો છે. એ વર્ગની વૃત્તિ પણ કામ ન કરવા તરફ છે. આથી ધનિકો મજૂરોની ગુલામીમાં અને મજૂરો ધનિકોની ગુલામીમાં સપડાયા છે, અને સ્વતંત્રતાના આદર્શો હોવા છતાં પૂરી પરાધીનતામાં આવી પડ્યા છે.

મોન્ટીસોરી પદ્ધતિનું ધ્યેય ખરી સ્વતંત્રતા છે. મનુષ્યની ખરી સ્વતંત્રતા સ્વાવલંબન ઉપર છે. પરાવલંબનનો નાશ એ જ સ્વતંત્રતાનો પાયો.

છે. ખરી સ્વતંત્રતામાં માણસ માણસનો ગુલામ નથી એટલું જ નહિ પણ માણસ પોતાનો પણ ગુલામ નથી, એ વિચાર મોન્ટીસોરી પદ્ધતિની પાછળ રહેલો છે. સ્વાતંત્ર્ય એટલે અપરાધીનતા. એટલું જ નહિ પણ આત્મસંયમ પણ સાથે, એ સિદ્ધાંત ડૉ. મોન્ટીસોરીની શિક્ષણપદ્ધતિમાં વણાયેલો છે. આ સિદ્ધાંત સ્વાભાવિક સિદ્ધાંત છે એમ તેણે પ્રયોગોથી સિદ્ધ કર્યું છે, અને તેથી જ તેણે પોતાની પદ્ધતિનું ઘોરણ આ સિદ્ધાંત ઉપર રચ્યું છે.

માણસ સ્વભાવથી જ સ્વતંત્રતાપ્રિય છે, અને તેથી કામ કરવાની વૃત્તિ તેના સ્વભાવમાં જ રહેલી છે. સ્વભાવને અનુકૂળ કામથી માણસ થાકતું નથી, પણ ઉલટું આળસુ થઈ પડ્યા રહેવાથી માણસ થાકી જાય છે, એવું પ્રયોગોથી સાબીત થયું છે. થાક અને આરામ એ બે બાબતો વિષે હાલની કલ્પના જ ભૂલભરેલી છે, એમ ડૉ. મોન્ટીસોરીનું કહેવું છે.

ડૉ. મોન્ટીસોરીનો કેળવણીશાસ્ત્રમાં ફાળો.

ડૉ. મોન્ટીસોરીનું ઉક્ત ધ્યેય એ કાંઇ તેમનો પોતાનો માત્ર માનસિક ખ્યાલ નથી,

પરંતુ અનેક અખતરાનું ચોક્કસ પરિણામ છે. મોન્ટીસોરી પોતે ડાક્તર છે, વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી છે. ડાક્તરો જંતુઓનો અભ્યાસ કરતી વખતે સ્વાભાવિક રીતે જંતુ જે પરિસ્થિતિમાં રહેતું હોય તેવી જ પરિસ્થિતિ ઉપજાવીને તેમાં તે જંતુને મૂકી તેનો અભ્યાસ દૂરથી કરે છે, અને જંતુની ખાસિયતો વગેરે શોધે છે. વનસ્પતિશાસ્ત્રી પણ વનસ્પતિને જે પરિસ્થિતિ સ્વાભાવિક હોય છે તે પરિસ્થિતિમાં રાખીને વનસ્પતિનો અભ્યાસ કરે છે; અર્થાત્ તેને તેના સ્વભાવ ઉપર જવા દે છે, અને તેના ગુણદોષ વગેરેનો અભ્યાસ કરે છે. ડૉ. મોન્ટીસોરીએ પણ આવી જ રીતે બાળકોને વનસ્પતિ કે જંતુની પેઠે આસપાસ કૃત્રિમ સ્થિતિ ઉભી કર્યા વિના તેમના કુદરતી સ્વભાવ ઉપર જવા દઇ તેમનું બારીક અવલોકન કરીને બાળકેળવણીના સિદ્ધાંતો રચ્યા છે.

(૧) મોન્ટીસોરી પદ્ધતિનો મુખ્ય અને પ્રથમ સિદ્ધાંત એ છે કે કોઇ પણ મનુષ્યને બીજો મનુષ્ય કેળવણી આપી શકતો જ નથી. માણસે પોતાની કેળવણી માટે પોતે જ પ્રયત્ન કરવો જોઇએ, નહિ તો તે કદી પણ કેળવણી લઈ શકે નહિ. આનો અર્થ એ છે કે શીખવાની

કંઇ પણ આન્તર પ્રેરણા ઉપર મનુષ્યનો વિકાસ આધાર રાખે છે. શીખવાની પ્રેરણા-ઇચ્છા જા. ન થાય તો માણસ કદી પણ શીખી શકે નહિ. આ સિદ્ધાંતનો સાર ડૉ. મોન્ટીસોરી કહે છે કે બાળક અને શિક્ષકને સીધો સંબંધ નથી જ. બાળકને શિક્ષણના કારણથી જ્ઞાન થતું નથી, પરંતુ શિક્ષણશાસ્ત્રીઓના અવલોકનથી બાળકોના સ્વાભાવિક વિકાસને બંધબેસતી જે પદ્ધતિ યોજવામાં આવી છે તે પદ્ધતિનાં સાધનોના પ્રત્યાઘાતથી બાળકને જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. આ સિદ્ધાંતમાંથી પદ્ધતિનાં બે સૂત્રો જન્મ્યાં છેઃ એક બાળકનું સ્વાતંત્ર્ય અને બીજું સ્વતઃઆવિર્ભાવ. આ વિષે આગળ ઉપર મારા વિચારો આપીશ.

(૨) બીજો સિદ્ધાંત એ છે કે પ્રત્યેક બાળક બીજા બાળકથી શરીર, મન અને આત્માથી ભિન્ન છે માટે જ તેના વિકાસની વ્યવસ્થા વ્યક્તિગત હોવી જોઇએ. કોઇ કોઇ બાબતમાં કેટલાંક બાળકોમાં સામ્ય હોઇ શકે, પરંતુ તેથી તેમને એક સમૂહ ગણીને તેમના શિક્ષણનું નિર્માણ થઇ શકે નહિ. આથી વર્ગવ્યવસ્થાને અવકાશ રહેતો નથી, તેમ જ ચઢતા ઉતરતા સમૂહનાં ધોરણો પણ બાંધી શકાય નહિ.

(૩) ત્રીજો સિદ્ધાંત એ છે કે પ્રત્યેક બાળક પ્રત્યેક દિવસે પોતાના વિકાસમાં આગળ વધતું જાય છે; તેથી પ્રત્યેક દિવસે તે આગલા દિવસથી ભિન્ન અને નવું નવું થતું જાય છે; અને તે કઇ રીતે નવું નવું બનતું જશે તેનો પૂર્વ ખ્યાલ બાંધી શકાતો નથી. તેથી ચોક્કસ અભ્યાસક્રમ કે સમયપત્રકની સપ્રાઇ આ પદ્ધતિમાં રહેતી નથી.

(૪) ચોથો સિદ્ધાંત એ છે કે બાળકોનો સ્વભાવ જ એવો છે કે તેમને અનુકૂળ પરિસ્થિતિમાં —યોગ્ય વાતાવરણમાં મૂકો એટલે તે પોતાની મેળે જ પોતાની જાતને કેળવવા સારૂ પોતાના વિકાસને પોષક પ્રવૃત્તિ લઇ જ લેવાનાં.

આ સિદ્ધાંતોને પરિણામે મોન્ટીસોરી શાળાઓમાંથી ભય, લાલચ, શિક્ષા અને ઇનામોનો બહિષ્કાર કરવામાં આવ્યો છે; વર્ગશિક્ષણ અને ધોરણશિક્ષણને તિલાંજલિ અપાઇ છે; સમયપત્રક અને ચોક્કસ અભ્યાસક્રમને પણ અલ્પ સ્થાન રહે છે; સમયનો બચાવ અને રસ ઉત્પન્ન કરવાના પ્રશ્નો આપોઆપ ઉડી જાય છે; આસનોની ચોકસાઇ અને તેને લીધે પાટિયું રાખવાનું સ્થાન, શિક્ષકે મોટા અક્ષરે લખવું, નબળી આંખ કે કાનવાળાને પાસે બેસારવા વગેરે ઘણી ઘણી મુશ્કે-

લીઓનો અંત આવ્યો છે. અત્યાર સુધી શિક્ષક પોતે જ બાળકોને બદલે કામ કરનાર હતો, તેને બદલે હવે બાળક પોતાની જાતે જ કામ કરતું થયું છે. શાંત, સંતોષભરી સ્વતંત્ર હિલચાલને નિયમન ગણવામાં આવ્યું છે.

ઉપલક નજરે ઘણાઓને એવું લાગે છે કે ડૉ. મોન્ટીસોરીના વિચારોમાં નવીનતા નથી; એવા વિચારો તો કેળવણીના ક્ષેત્રમાં છૂટાછવાયા અનેક સ્થળે જોવામાં આવે છે. આ વાત સાચી છે, પરંતુ એ વિચારો મોહક શબ્દજાળ સિવાય બીજું કંઈ જ નહોતું એમ ડૉ. મોન્ટીસોરીએ માન્યું છે, અને સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે. એ વિચારોનું ખરું સ્વરૂપ અત્યાર સુધી કોઈ ઓળખી શકયા નહોતા, અને વિચારપુરઃસર અમુક પદ્ધતિનું નિર્માણ તો બિલકુલ કરી શકયા નહોતા. આમ થવામાં વિચારકોનો દોષ નહોતો; એમના સમયની પરિસ્થિતિ જ દોષપાત્ર હતી.

બાળકના સ્વાતંત્ર્ય વિષેનો મૂળ વિચાર શોધવા જઈએ તો અંગ્રેજ ફિલસુફ જૉન લૉક સમીપ પહોંચાય. રૂસોની 'એમિલિ' માં તો એ વિચારનું સ્પષ્ટ દર્શન થાય છે. હરબર્ટ અને ફ્રોબેલ તેના મોટા હિમાયતીઓ દેખાય છે. ફ્રોબેલે

એ જ વિચારને અનુસરી સાધનોની યોજના પણ કરેલી, પરંતુ તે લગભગ નિષ્ફળ જેવી. આ બધા શાસ્ત્રીઓને સ્વાતંત્ર્યના સિદ્ધાંતનું ખ્વાબ આવેલું એમ કહો તો કાંઇ ખોટું નથી. પણ તેમાંનો કોઇ તે ખ્વાબને સ્થૂળ સ્વરૂપ આપી શક્યો નથી એ ચોક્કસ વાત છે. ડૉ. મોન્ટીસોરીએ પોતાના વિચારોને સ્થૂળ સ્વરૂપ આપ્યું એ જ તેનો કેળવણીમાં જબ્બરજસ્ત ફાળો છે. આ ફાળો તે શી રીતે આપી શકી છે તે જાણવા જેવું છે. મોન્ટીસોરી પોતાની પદ્ધતિનું મંડાણ શરીરશાસ્ત્ર અને પ્રયોગસિદ્ધ માનસશાસ્ત્ર ઉપર જ રચે છે, અને એમાં જ એનો ખરો ફાળો છે. અત્યાર સુધી શરીરશાસ્ત્રની ઉપર કોઇ પણ કેળવણીકારે કેળવણીનું ઘોરણ રચ્યાનું જાણવામાં આવ્યું નથી; અને જે માનસશાસ્ત્ર ઉપર કેળવણીનું ઘોરણ થોડે ઘણે અંશે રચાયું છે તે ઘરને ખૂણે બેસી માનસશાસ્ત્ર વાંચી જઇને રચાયું છે એમ ડૉ. મોન્ટીસોરીની માન્યતા છે. ડૉ. મોન્ટીસોરી માને છે કે શરીર, ઇંદ્રિયો અને મન એ બધાં માનસિક વિકાસનાં સ્થૂળ સાધનો છે; તેમ જ માનસિક અને શારીરિક વિકાસને સ્થૂળ સ્વરૂપ આપનારાં પણ તે જ સાધનો છે. અર્થાત મન

અને આત્માના વિકાસમાં ઇંદ્રિયો, મન અને આત્મા પરસ્પર આધાર રાખે છે. આથી જ કેળવણીનો પાયો શરીરવિદ્યાનુસાર હરાવ્યો છે, અને તેથી જ મોન્ટીસોરી પદ્ધતિમાં ક્રિયાત્મક પ્રેરણાત્મક અનુભવાત્મકને સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે.

મોન્ટીસોરી પદ્ધતિનો બીજો આધાર પ્રયોગસિદ્ધ માનસશાસ્ત્ર છે. સ્વાભાવિક પરિસ્થિતિમાં બાળકોને વિચરવા દઇ ડૉ. મોન્ટીસોરીએ બાળકોના વિકાસનો માર્ગ ખોળી કાઢ્યો છે. અવલોકન અને અખતરા માર્ગ શોધવાનાં તેનાં સાધનો છે. અને બાળકોના અખતરા ઉપરથી તે એવા નિર્ણય ઉપર આવેલ છે કે બાળમનની આપણી માત્ર કલ્પના અને તેની વાસ્તવિકતા વચ્ચે તો જમીન આસમાન જેટલો ફરક છે. તેણે અનેક અખતરા કરી બાળમનના ઉંડાણમાં પ્રવેશ કર્યો છે. તેણે વિકાસના સ્વાભાવિક નિયમોને શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિથી વિલોકયા છે, અને તદનુસાર વિકાસને પોષક થાય તેવાં સાધનો યોજ્યાં છે. ડૉ. મોન્ટીસોરી કહે છે કે બૌદ્ધિક કે માંનસિક વિકાસનું બહિરદર્શન બાળકની ઐચ્છિક એકાગ્રતા કે તલ્લીનતામાં, તથા જે કાર્યમાં બાળક તલ્લીન થાય

તે કાર્યના ઉત્સાહપૂર્વક પુનરાવર્તનમાં થાય છે. તલ્લીનતા એ તંદુરસ્ત બાળકમાં સ્વાભાવિક વૃત્તિ છે. એ વૃત્તિ ન થાય ત્યાં સુધી તેનો વિકાસ અસંભવિત છે. બાળવૃત્તિની એવી સ્વાભાવિકતાને લીધે રસ, એકાગ્ર્યાન અને વ્યવસ્થા માટે કૃત્રિમ સાધનો ઉભાં કરવાની અનેક યુક્તિ પ્રયુક્તિની લેશ માત્ર જરૂર રહેતી નથી. પરાણે ઉત્પન્ન કરેલ રસ અને તજ્જન્ય તલ્લીનતા તથા વ્યવસ્થાથી ખરો વિકાસ અટકે છે અને માત્ર યંત્રવત ક્રિયાનું બળ વધે છે.

ડૉ. મોન્ટીસોરીની આ શોધથી હવે ભય અને લાલચ ઉપર રચાયેલી શિક્ષણપદ્ધતિનું ભૂત ભાગી જાય છે.. ડી ગાર્મોની રસ ઉપરની ફિલસુફી હવામાં ચાલી જાય છે અને હરબર્ટની રસ જમાવવાની શિક્ષણપદ્ધતિનું સ્થાન અલ્પ જેવું થઇ રહે છે. બાળકને સ્વતંત્ર રાખો, પરિસ્થિતિ અનુકૂળ કરી આપો, અને પછી જુઓ કે બાળક પોતાની મેળે જ પોતાની જાતને કેળવે છે. એ વખતે તે એકાગ્ર્યાન થશે, રસમાં તરબોળ થશે અને મુશ્કેલી વખતે સહજ પ્રશ્નપરંપરા ઉભી કરશે. ડૉ. મોન્ટીસોરીનો કેળવણીશાસ્ત્રમાં આ પ્રકારનો ફાળો મુખ્ય છે.

સ્વાતંત્ર્ય અને સ્વતઃ આવિર્ભાવના સિદ્ધાંતો

જે મૂળ સિદ્ધાંતો ઉપર મોન્ટીસોરી પદ્ધતિનું વ્યાવહારિક ધોરણ રચવામાં આવ્યું છે તે સિદ્ધાંતો સ્વાતંત્ર્ય અને સ્વતઃઆવિર્ભાવના (principle of Liberty અને principle of Spontaniety) છે. સ્વાતંત્ર્ય અને સ્વતઃઆવિર્ભાવ ઉપર આ પદ્ધતિમાં જેટલો ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે તેટલો ભાર બીજા કશાય ઉપર મૂકવામાં આવ્યો નથી. કારણ કે ડૉ. મોન્ટીસોરી એમ માને છે કે જો આ સિદ્ધાંતોને બાળકોની કેળવણી પરત્વે યથાર્થ રીતે અમલમાં મૂકવામાં આવે તો બાળકનો, શાળાનો અને કેળવણીનો ઉદ્ધાર થઈ જાય.

સ્વાતંત્ર્યના સિદ્ધાંતનો ખ્યાલ કંઈક આ પ્રમાણે છે. બાળક એક સેંદ્રિય વ્યક્તિ છે; દરેકેક સેંદ્રિય વ્યક્તિનો સ્વભાવ એવો છે કે તે પોતાની જાતે પોતાના જ પ્રયત્નથી પોતાની વૃદ્ધિ કે પોતાનો વિકાસ શોધે છે; બાળક પણ એક સેન્દ્રિય વ્યક્તિ હોઈ તે પોતાનો વિકાસ પોતાની મેળે શોધે છે; પોતાનો વિકાસ શોધવાની બાળકની હિલચાલમાં આડે ન આવવું; પોતાની ઇંદ્રિયો દ્વારા બાળક જે અનુભવો મેળવવા

પ્રયત્નો કરી રહ્યું હોય તેમાં વિઘ્ન ન નાખવું; અર્થાત્ બાળક જે કંઈ કરવા તરફ વળે તે તેને કરવા દેવું. આને સ્વાતંત્ર્ય કહે છે.

ડૉ. મોન્ટીસોરી માને છે કે બાળકની પ્રવૃત્તિમાં વિરોધ કરવાથી બાળકમાં વિરોધનો વિચાર જન્મે છે, અને તેમાંથી ક્રોધ અને દુષ્ટતા ઉત્પન્ન થાય છે. મોન્ટીસોરીના સદ્ગુરુ સેગુઈનનો મત એવો છે કે બાળકમાં સ્વભાવથી દુષ્ટતા અને ક્રોધ નથી. આપણા અવિચારી દબાણ અને બાળકની સહજ પ્રવૃત્તિ સામેના આપણા વિરોધને લીધે ખાસ કરીને આપણે જ તેને તે અવગુણો બક્ષેલા છે. એક તરફ બાળક અને બીજી તરફ આપણે એકબીજાના વિરોધી થઈને લગભગ નિરંતર લડત ચલાવે જઈએ છીએ. બાળક અને મોટાંઓના પરસ્પરના વિરોધની સામે ડૉ. મોન્ટીસોરી સખત વાંધો દર્શાવે છે, અને આપણા વિરોધમાંથી તથા આપણા દબાણમાંથી બાળકોને મુક્ત કરવા સારૂ તે સ્વાતંત્ર્યના સિદ્ધાંતને આપણી સમક્ષ રજુ કરે છે.

બાળકને સ્વતંત્રતા આપવી તેનો અર્થ ખાસ કરીને એવો છે કે બાળક જે કાંઇ કરવા ધારે છે તે કરવા તે સ્વતંત્ર છે એવું સંપૂર્ણ ભાન

તેને થવા દેવું જોઇએ. અર્થાત્ બાળકની પરિસ્થિતિ એવી ન જોઇએ કે તેને સીધી કે આડકતરી રીતે એમ લાગે કે તે પોતાની હિલચાલમાં અસ્વતંત્ર છે. કારણ કે બાળક જ્યારે પોતાની જાતને જાણ્યે અજાણ્યે સ્વતંત્ર અનુભવી શકે છે ત્યારે જ તે વિકસે છે, પ્રફુલ્લિત થાય છે. બાળક જે કરે તે તેને કરવા દેવું જોઇએ, તેનો અર્થ એવો નથી કરવાનો કે બાળકને ગમે તે કરવા માટે આપણે દૈવાધીન કરી મૂકીએ; અથવા તો એમ પણ નહિ કે સ્વાતંત્ર્યમાંથી ઉદ્ધતાઇના પ્રદેશમાં તે ઉતરી જાય તેમ થવા દેવું જોઇએ. બાળક વનસ્પતિ નથી તેમ જ તે જનાવર પણ નથી; જો કે વિકાસના કેટલાક સામાન્ય નિયમો બન્નેમાં સરખા જ છે. અર્થાત્ બાળક કેવળ પ્રેરણાને વશ નથી, તેમ તેનું જ્ઞાન પ્રેરણામાત્રથી મર્યાદિત પણ નથી. બાળક પોતાની જાતે જ વિકસી શકે છે એ વાત સાચી છે; પરંતુ જ્ઞાન લેવાની ક્રિયામાં પ્રેરણા તેને હમેશ મદદગાર ન હોવાથી બાળક કેટલુંક અણસમજ્યે કરી બેસે છે કે જે અટકાવીએ નહિ તો ચાલે જ નહિ. આનું કારણ બાળક સામાજિક પ્રાણી છે. સમાજમાં રહેનાર વ્યક્તિને સામાજિક જીવનની અને નૈતિક જીવનની ભાવના અને તદ્-

નુસાર વર્તન સ્વીકારવાં જ પડે. આથી કેળવણીની કોઈ પણ યોજના એવી નહિ થઇ જવી જોઇએ કે પરિણામે સામાજિક વ્યવસ્થાનું કે નીતિનું ધોરણ ઉથલી પડે. આ જ કારણથી સ્વાતંત્ર્યના ઉપર ડૉ. મોન્ટીસોરી એ બંધનો–મર્યાદા મૂકે છેઃ

(૧) બીજાના હક્કોનું સન્માન કે આપણી બીજાઓ પ્રત્યે ફરજ.

(૨) બરાબ અને સારૂં એ બે ગુણોનો ભેદ.

ડૉ. મોન્ટીસોરી બાળકને એવું એક પણ કામ કરવા ન જ દે કે જે કામ નકામું, ભયંકર કે બીજાને નુકસાનકારક હોય અથવા પાપી કે અનીતિમય હોય. આવા પ્રકારના કામને દાબી દેવાની-નિર્મૂળ કરવાની તેઓ બાસ ભલામણ કરે છે. તેમ છતાં આપણી શાળાઓમાં જે બધું સારાને નામે ઓળખાય છે, અને બીજું જે બધું બરાબ ગણી નિંદવામાં આવે છે, તે બધાને તેવી જ રીતે સારૂં અગર બરાબ છે એમ માનવાની ડૉ. મોન્ટીસોરી ના પાડે છે. આપણી નિશાળોમાં તો સારૂં એટલે હિલચાલરહિતપણું કે ચૈતન્યશૂન્યતા અને નઠારૂં એટલે હિલચાલ એમ મનાય છે. આવી માન્યતાનો ડૉ. મોન્ટીસોરી સખ્બત વિરોધ કરે છે. તે માને છે કે સ્વાતંત્ર્ય એટલે જ પ્રવૃત્તિ અને

પ્રવૃત્તિ એટલે ભલામણ.

સ્વાતંત્ર્યના સિદ્ધાંતાનુસાર બાળકને અમુક કામ કરવાની ફરજ પાડી શકાય નહિ, એટલું જ નહિ પરંતુ તેને કામ કરવાને દબાણ કે લાલચ પણ દઇ શકાય નહિ. પોતાના વિકાસને પોષવા સારૂ બાળક પોતાની મેળે જ અનુકૂળ પરિસ્થિતિમાંથી યોગ્ય સાધનો લઇ શકે છે. એ કુદરતી નિયમ છે. એ કુદરતી નિયમ પ્રવર્તતો હોય ત્યારે શિક્ષકે તો માત્ર દૃષ્ટા બની જવાનું છે; બાળક પોતાના વિકાસમાં કેમ વધે છે તે જોતા જવાનું અને જરૂર પડે તો જ તેને મદદ આપવાનું શિક્ષકનું કામ છે. આમાં જ શિક્ષકની ખરી કસોટી છે. કેવળ દૃષ્ટાની સ્થિતિમાં રહેવાનું કામ સહેલું નથી. તેમ છતાં બાળકના કોઈ અસદ્વર્તનના પ્રસંગો ઉપસ્થિત થાય તો તે બેશક શિક્ષક રોકી શકે જ; અને એવું અસદ્વર્તન કયું ગણવું તે પણ શિક્ષક જ નક્કી કરી શકે. આ પદ્ધતિના ખરા ઉપાસકમાં તો એ બાબતનો વિવેક આવી જ જાય છે. આ કામ ઘણું જ નાજુક છે. બાળક પણ એક અતિ નાજુક યંત્ર છે; તેની સાથે કામ પાડનાર માણસ નાજુકમાં નાજુક હથિયારોથી કામ કરી શકે તેવો હોવો

જોઇએ. આ કામ (અસદ્વર્તનને દૂર કરવાનું.) ઘણી જ ધીરજ અને ઉહાપણથી કરવાનું છે. બાળકના દરેક અવગુણને નરમાશ અને દૃઢતાથી દાબી દેવાનો છે. ક્રોધના આવેશને બદલે દયા અને માયાની લાગણીથી બાળકના મન ઉપર પ્રકાશ પાડવાનો છે. પ્રત્યેક હુકમ એવો હોવો જોઇએ કે જેનો અમલ આપણે કરાવી શકીએ જ. અસદ્વર્તન કેવી રીતે દબાવવું તેનાં કેટલાક દાખલા નીચે પ્રમાણે છે.

એક બાળક બીજા બાળકના ચાળા પાડે તો આપણે આપણી નાખુશી જાહેર કરી શકીએ; પરંતુ 'આમ કરવું ખરાબ.' અથવા 'ફરી વાર આવું કરશો નહિ.' એમ કહેવાનો કાંઇ અર્થ નથી. બાળકો લડતાં હોય તો તેમને છૂટાં પાડવાં અને તે માટે જરૂરી બળ વાપરવું ઠીક છે; પણ 'તમે લડશો નહિ.' અને 'લડશો તો શિક્ષા કરવી પડશે.' એમ કહેવું નકામું છે. ઉતાવળા બાળકને છેલ્લો વારો આપવો, બીજાનું બગાડી દેનારને બહાર બેસાડવો, એ ઉપાયો સ્વાતંત્ર્યના સિદ્ધાંતની મર્યાદામાં ગણાય છે.

ઉક્ત પ્રકારનું સ્વાતંત્ર્ય આપવાથી શાળાની વ્યવસ્થામાં કોઇ પણ જાતનો વાંધો આવતો નથી.

બરી વ્યવસ્થા સ્વાતંત્ર્યમાંથી આવે છે; સ્વાતંત્ર્ય વિના વ્યવસ્થા સંભવી શકતી જ નથી. ડૉ. મોન્ટીસોરી પોતાના એક પુસ્તકમાં વ્યવસ્થિત વર્ગનું વર્ણન આ પ્રમાણે આપે છેઃ—

A room in which all children move about usefully, intelligently and voluntarily without committing any rough or rude act, would seem to me (Dr. Montessori) a class-room very well disciplined indeed.

હવે સ્વતઃઆવિર્ભાવનો સિદ્ધાંત તપાસીએ. આ સિદ્ધાંત સ્વાતંત્ર્યના સિદ્ધાંતમાંથી ઉદ્ભવે છે. સ્વતઃઅવિર્ભાવ એટલે બાળક મરજીમાં આવે તે કરવા મુખત્યાર છે એટલું જ નહિ પણ મરજીમાં આવે તે ક્રમ પ્રમાણે કરવા સ્વતંત્ર છે. આ સિદ્ધાંત સ્વાભાવિક છે. બાળકનો વિકાસ બાળકની આન્તરવૃત્તિ ઉપર અવલંબે છે. તેથી એ આન્તરવૃત્તિ જ્યારે જાગૃત થાય ત્યારે જ વિકાસ સંભવિત છે. બહારનું ગમે તેટલું વલણ કે આકર્ષણ આન્તરવૃત્તિની જાગૃતિ ન હોય તો નકામાં જ જવાનાં. આથી જ કંઈ પણ કરવામાં

બાળકને સ્વતઃઆવિર્ભાવ આવવો જોઇએ, અને તે આવે એટલે બાળકની ખરી કેળવણી શરૂ થવાની જ.

મોન્ટીસોરી પદ્ધતિનાં સાધનો

મોન્ટીસોરી પદ્ધતિમાં જે સાધનોનો વપરાશ છે-તે સાધનોના સાધારણ રીતે બે વિભાગ પાડી શકાયઃ—

(૧) વ્યવહારનાં સાધનો.

(૨) પ્રબોધક સાહિત્યો.

આ સાધનો મોટે ભાગે લાકડાનાં બનાવેલાં છે. દેખીતી રીતે તે લેશમાત્ર આકર્ષક નથી, છતાં આ સાધનો અદ્ભુત અને જાદુઇ ગણાય છે. ડૉ. મોન્ટીસોરીએ આ સાધનો કલ્પનાથી કે અધકચરા અખતરાઓ ઉપરથી કરેલ અનુમાનોને આધારે કરેલાં નથી. જુદી જુદી વયનાં અનેક બાળકોના કુદરતી વિકાસના નિરીક્ષણને પરિણામે આ સાધનોની યોજના થઇ છે. ડૉ. મોન્ટીસોરી માને છે કે અમુક અમુક વખતે બાળકોમાં વિકાસની ક્ષુધા ઉત્પન્ન થાય છે. એ ક્ષુધા તૃપ્ત કરવાને બાળકને જો યોગ્ય સાધન મળી રહે તો બાળક તેના ઉપર આફરીન થાય છે, અને તેના ઉપર

એકધ્યાનથી ગમે તેટલો વખત કામ કરે છે. જે વસ્તુથી બાળકનું ધ્યાન સ્થિર થાય છે તે વસ્તુનો વપરાશ બાળક એકધ્યાનથી વારંવાર કર્યા કરે છે; તે વસ્તુ જ બાળકના સર્વદેશી વિકાસનું સાધન બને છે. જે સાધનોથી બાળકો રમે છે તે સાધનો મોન્ટીસોરી પદ્ધતિમાં આન્તરવિકાસની બહાર દેખાતી કસરત માત્ર છે. સાધનો દ્વારા રમતો કે કસરત મોન્ટીસોરી પદ્ધતિનું ધ્યેય નથી, પરંતુ રમતો કે કસરતો દ્વારા આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ મોન્ટીસોરી પદ્ધતિનું ધ્યેય છે. બેશક એ પદ્ધતિનાં સાધનોના વપરાશથી બાળકોમાં જુદી જુદી જાતનું જ્ઞાન ઉદ્ભવે છે, અને તે જ્ઞાનથી બાલજીવન આનંદિત તથા સુખી થઇ જાય છે એ ખરું છે; છતાં તે તો અવાન્તર પરિણામ જ છે.

સ્વાભાવિક રીતે પોતાનો વિકાસ શોધનાર બાળકને જો કોઇ પણ પ્રકારનું જ્ઞાન લેવાની તુરત જ જરૂર હોય તો તે જ્ઞાન પોતાની આસપાસની દુનિયાનું છે. આ દુનિયા આકારો, રંગો, જુદીજુદી જાતની સુંવાળી ખડબચડી સપાટીઓ, સુવાસો કુવાસો, અને સ્વાદ બેસ્વાદથી ભરેલી છે. આ દુનિયામાં જીવવા માટે શરીર અને શરીરની સર્વ ઇંદ્રિયોનો વિકાસ ખાસ આવશ્યક છે.

આથી જ બાળક પોતે કુદરતી રીતે પોતાની શરીર-શક્તિ, ઇન્દ્રિયોની શક્તિ અને દુનિયાનો પરિચય વધારવા માટે શરૂઆતથી જ પ્રયત્ન કરે છે. વિના શિક્ષકે અને વિના પદ્ધતિએ જન્મથી જ પોતાનું આ કાર્ય શરૂ કરે છે, અને જીંદગીભર તે ચાલુ રાખે છે. પરંતુ બાળકોમાં એકલી પ્રેરણાબુદ્ધિ નથી તેથી તેના પ્રયત્નો ઘણી વાર જોખમભર્યા થાય છે. તેના પ્રયત્નો પદ્ધતિસરના ન હોવાથી તેનો દુનિયાનો પરિચય અને શરીરનો વિકાસ વ્યવસ્થિત હોતાં નથી. બાળકના સર્વાંગી વિકાસ માટે જ્યારે વ્યવસ્થા ઉભી થાય ત્યારે જ બાળકને જે જાતના વિકાસની ભૂખ છે તે જાગે છે, અને તે મટાડવા માટે યોગ્ય સાધનો મોન્ટીસોરી પદ્ધતિમાં છે. આ પદ્ધતિથી શીખનાર બાળકોને દુનિયા સજીવ ભાસે છે. દુનિયામાં કળા, કૌશલ્ય, સાહિત્ય વગેરે જે અખૂટ અને અમૂલ્ય સાધનો કુદરતે છૂટે હાથે વેરેલાં છે તે તે ભાળી શકે છે, અને જીવનમાં સ્વર્ગસુખ અનુભવે છે. આવો અનુભવ સઘળા સાચા મોન્ટીસોરી શિક્ષકોનો છે.

મોન્ટીસોરી પદ્ધતિનાં સાધનો એક જ દિવસે એક જ સપાટે જોહુકમીથી ઉપજાવી કાઢ્યાં નથી. એ સાધનો તો એની મેળાએ જ નક્કી થયાં છે.

બાળકે પોતે જ જુદી જુદી ઉંમરે પોતાના વિકાસ માટે કયાં કયાં સાધનો ઉપકારક છે તે વારંવાર બતાવી આપ્યું છે. ડૉ. મોન્ટીસોરી કહે છે કે મેં આ સાધનો સાચાં સાધનો તરીકે સ્વીકાર્યાં તે પહેલાં અસંખ્ય સાધનોનો ત્યાગ કર્યો છે. આ જ સાધનો બાળકો માટે યોગ્ય છે એવું મને બાલમાનસશાસ્ત્રે જ શીખવ્યું છે. આ સાધનો સાચાં છે કે ખોટાં છે એ જાણવાની રીત એક જ છે, અને તે એ છે કે સાધનો બાળકને આકર્ષી શકે છે કે નહિ, અને બાળકમાં તે વારંવાર વાપરવાનું મન કરાવે છે કે નહિ. આ સાધનો બાળકો પાસે તેમની ઉંમરની યોગ્યતા પ્રમાણે મૂકાવાં જોઇએ. બાળક કાં તો સાધનોનો ઉપયોગ કરશે જ નહિ, કાં તો સાધનોનો યથાર્થ ઉપયોગ કરી થોડી જ વારમાં સાધન છોડી દેશે અથવા તો એ સાધનો પર તલ્લીન થઇ તે ઉપર પુનરાવર્તન કર્યા જ કરશે. જો બાળક સાધનને વાપરે જ નહિ તો વિચાર કરવાનો કે કાં તો બાળક તે સાધનો માટે યોગ્ય ઉંમરનું થયું નથી, કાં તો બાળક તેનો ઉપયોગ સમજતું જ નથી, અથવા તો બાળકની ઉંમર વધી જવાથી એ સાધનોમાં તે રસ લઇ શકે તેમ નથી. જો બાળક

સાધનોનો ઉપયોગ સમજતું નથી એમ લાગે તો સાધન કેમ વાપરવું તે શિક્ષકે બતાવવાનું છે અને પછી બાળકના આવિર્ભાવ માટે રાહ જોવાની છે. અત્યાર સુધીના અખતરાઓથી સામાન્ય રીતે બાળકનો વિકાસ કયા ક્રમે થાય છે તે નક્કી થઇ ચૂકયું છે, અને તેને આધારે બાલવિકાસનાં સાધનોના વપરાશનો ક્રમ પણ નક્કી થયો છે. (વપરાંશનો આ ક્રમ આ પ્રકરણને છેડે આપેલો છે.) છતાં બાળકે નિશ્ચિત ક્રમાનુસાર ચાલવું જ જોઇએ એમ કંઇ નથી; તેમ બાળક હરકે હમેશ નિશ્ચિત ક્રમ પ્રમાણે ચાલતું પણ નથી. ગમે તે એકાદ પગથિયાથી તે શરૂ કરે છે, અને પાછળથી પ્રથમના પગથિયામાંથી પસાર થઇ જાય છે. આવો શિક્ષકનો અનુભવ છે. જો બાળક સાધનનો યથાર્થ ઉપયોગ કરી છોડી દે તો ક્રમમાં આવતું પછીનું સાધન તેને ધરવાનું છે. જો બાળક તલ્લીન થઇ પુનરાવર્તન કર્યા જ કરે તો એમાં અટકાયત કરવાની નથી. ક્રોધ પણ વખતે બાળકને ઉત્તેજવાનું પણ કંઇ કારણ નથી.

મોન્ટીસોરી પદ્ધતિનાં સાધનોનો કૃતેહમંદ ઉપયોગ કરવા માટે કેટલીક બાબતો દરેક શિક્ષકે ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે એ નીચે પ્રમાણે છેઃ—

૧ શિક્ષકે મોન્ટીસોરી સાધનો જેવાં વર્ણવવામાં આવ્યાં છે તેવાં જ વાપરવાની ખાસ જરૂર છે. સાધનનો નાનામાં નાનો ભાગ કે સાધનને લગતી નાનામાં નાની વિગત બાલમાનસશાસ્ત્રાનુસાર નક્કી થયેલી છે. આથી તેમાં કોઇ પણ જાતનો ફેરફાર કરવાનો નથી; અધૂરાં કે ખોટાં સાધનો વાપરવાનાં નથી. ડૉ. મોન્ટીસોરી કહે છે કે હું મારાં સાધનો વાપરવાની જરા પણ ભલામણ કરતી નથી. હું જો કોઇ પણ દેશમાં કેળવણીનો વડો અધિકારી હોઉં તો મારાં સાધનોના વપરાશ માટે જરા પણ હિમાયત કરું નહિ, પણ એમ કહું કે મારી શાળાઓનાં પરિણામો જુઓ, મારાં સાધનોને બરાબર વાપરો અને કહું છું તેવાં પરિણામો આવે તો જ મારી પદ્ધતિનો સ્વીકાર કરો. સાધનોનો ગમે તેવો ફેરફાર કરી સાધનોના નિષ્ફળ પ્રયોગ માટે ડૉ. મોન્ટીસોરીની પદ્ધતિને દોષિત ઠરાવવા માટે ડૉ. મોન્ટીસોરી ચોખ્ખેચોખ્ખી ના પાડે છે.

૨ શિક્ષકે સાધનોના સ્થૂળ વપરાશ માટે જ કેવળ વિચાર કરવાનો નથી. સાધનોનો વપરાશ તો

બાળકો કરી શકે અને છતાં બાળકોમાં ધાર્યું પરિણામ જોઇ ન શકાય; સાધનોના યથાર્થ ઉપયોગ માટે તો સાધનો પાછળ પદ્ધતિનો જે આત્મા છે તેનો શિક્ષકે પકડવાનો છે. આત્મા વિનાનું સાધનોનું ખોખું શિક્ષકને કાંઇ પણ લાભ આપી શકશે નહિ.

૩ જે સાધનો બાળકો પાસે મૂકવાનાં છે તે સાધનો શિક્ષકે જાતે જ બાળક બની જઇ વારંવાર વાપરવાનાં છે. આમ કરવાથી જ બાળકની દૃષ્ટિ શિક્ષકમાં આવી શકે છે, અને એ દૃષ્ટિ મળતાં શિક્ષકમાં પદ્ધતિનો આત્મા આવી શકે છે.

૪ સાધનોનો જે ઉપયોગ નિર્મિત થયો છે તે જ ઉપયોગ બાળકો કરે તે માટે શિક્ષકે બહુ કાળજી રાખવાની છે. ફ્રિન્ડરગાર્ટન પદ્ધતિમાં અને મોન્ટીસોરી પદ્ધતિમાં આ સ્થળે મતભેદ છે. કોઇ પણ સાધનનો કોઇ પણ કલ્પિત ઉપયોગ કરવાની ફ્રિન્ડરગાર્ટન પદ્ધતિમાં છૂટ છે. આ છૂટનું કારણ એ છે કે ફ્રિન્ડરગાર્ટન પદ્ધતિમાં એવી માન્યતા છે કે બાળક જે કંઇ કરે છે તેથી તેની કલ્પના-શક્તિને પોષણ મળે છે; અને તેથી સાધનના

નિશ્ચિત ઉપયોગ ઉપર કિન્ડરગાર્ટનમાં ભાર મૂકવામાં આવ્યો નથી. મોન્ટીસોરી પદ્ધતિની ખૂબી જ એ છે કે તેનાં સાધનો દ્વારા બાળકો પોતાની જુદા જુદા પ્રકારની ભૂખ શાંત કરે છે. આથી મોન્ટીસોરી પદ્ધતિનાં સાધનોનો ઉપયોગ અમુક રીતે કરવો જોઇએ એમ ઠરાવવામાં આવ્યું છે. ને જો બાળક સાધનોનો દુરુપયોગ કરે તો બાળક પાસેથી તે સાધન આસ્તેથી લઇ બાળકને જે દિશા તરફ જવાનું વલણ હોય તે દિશા તરફ તેને લઇ જાય તેવાં અન્ય સાધનો તેની પાસે મૂકવાનાં છે. દાખલા તરીકે બાળકનું વલણ બંગલા બાંધવા તરફ હોય અને મિનારાના જુદા જુદા કદના ઘનો વડે બંગલો બાંધવાનો આરંભ કરી ઘનોનો દુરુપયોગ કરે તો તેને ઇંટો અને ગારો આપીને કે ફ્રોએબેલની લાકડાની ઇંટો આપીને તેના વલણને તૃપ્ત કરવું જોઇએ.

શિક્ષક કેવો હોવો જોઇએ

મોન્ટીસોરી પદ્ધતિમાં શિક્ષક કેવો હોવો જોઇએ ? અત્યાર સુધીમાં જે શિક્ષણપદ્ધતિઓ રચવામાં આવી છે તે પદ્ધતિઓ શિક્ષણના

વિષયના અવલોકન ઉપર અને પદ્ધતિકારના કાલ્પનિક વિચારો ઉપર રચવામાં આવી છે. જેને શિક્ષણ આપવું છે તેનો પદ્ધતિ રચવામાં ભાગ્યે જ વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. દાખલા તરીકે મૂળાક્ષરો શીખવવાની પદ્ધતિની યોજનામાં મૂળાક્ષરોના આકારોનો અને મરોડનો જ વિચાર કરવામાં આવેલો છે; તેમાંથી જ ખંડપદ્ધતિ અને કોપીબુક લેખનપદ્ધતિ જન્મી છે; પરંતુ એમાં બાળકના મનનો, મગજનો કે હાથના સ્નાયુઓનો વિચાર કરવામાં આવ્યો જ નથી. બાળકોનું વલણ લેખનની બાબતમાં કેવું હશે, તેના વિચારને બદલે અક્ષરોનું વલણ કેવું છે તેનો જ વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. કેળવણીનો વિષય પણ એક વૈજ્ઞાનિક વિષય થતો જાય છે. દાક્તરો જંતુનો અભ્યાસ કરવો હોય ત્યારે જંતુને માફક આવે તેવી પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન કરી જંતુને તેમાં મૂકી દૂરથી તેનું અવલોકન કરી તેના વિકાસના નિયમો શોધે છે. ખગોળવેત્તા ખગોળના જ્ઞાન માટે બરાબર દૂરબીન ગોઠવી બેસી રહે છે અને એ વિદ્યાનો અભ્યાસ કરે છે. તેમ જ બાળકને તેની સ્વાભાવિક સ્થિતિમાં વિલોકવાના અને

તે ઉપરથી બાળકને સમજી લઇ, તે સમંજણ ઉપર કેળવણીનું ધોરણ રચવાના નવીન પણ વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિવાળા આદર્શોનો ઉદય કેળવણીના આકાશમાં થવા લાગ્યો છે. આ કાર્યમાં ડૉ. મોન્ટીસોરી પ્રમુખ સ્થાને છે. ડૉ. મોન્ટીસોરી માને છે કે હવે શાળા, શાળા મટી પ્રયોગશાળા બની જવી જોઇએ, અને બાળક વિષયોનું વિધેય મટી વિજ્ઞાનનું વિધેય થવું જોઇએ. આવી પ્રયોગશાળામાંથી જ શિક્ષણના સિદ્ધાંતો ઉપજી આવશે અને મનુષ્યની કેળવણીનો સંગીન પાયો નખાશે. આવી શાળાનો ઉદ્દેશ બાળકોને સુંદર રીતે શિક્ષણમાં યોજવાં એ એક જ ન હોઇ શકે. પરતું એ યોજનાને યથાર્થ રીતે અમલમાં મૂકે એવાં સાધનો પણ યોજવાં જોઇએ. આ સાધનોમાં મુખ્ય સાધન શિક્ષક છે. આ શિક્ષક કેવો હોવો જોઇએ તે અગત્યનો વિષય છે.

૧ શિક્ષકમાં પ્રથમ ગુણ અવલોકન કરવાનો હોવો જોઇએ. અવલોકનં કરવાનું કાર્ય સહેલું નથી. માણસ જ્ઞાનવાંન હોય અને એની કર્મેન્દ્રિયો તથા જ્ઞાનેન્દ્રિયો તેજ હોય છતાં તે અવલોકન ન કરી શકે એ અસ્વાભાવિક નથી. અવલોકન એ એક

ટેવ છે. આથી જેને એ ટેવ પડી હોતી નથી તે માણસ અવલોકન કરી શકતો નથી. અવલોકન કરનારમાં અસાધારણ ધીરજની જરૂર છે. બાળકોને કંઇ પણ શીખવવાનું ન હોય છતાં બાળકોને તેમના વલણ પ્રમાણે વારંવાર દોરવાનું કામ જેવું તેવું નથી. બાળકને કંઇક શીખવી દઉં એ વૃત્તિને બદલે બાળકને જાતે શીખવા દેવાની વૃત્તિને ગતિ આપવાનું કામ, બાળક રખડે છે તેને બદલે તેણે શું કરવું અથવા બાળક નહિ શીખે તો તેનું શું થશે એ વિચારોને બદલે બાળક વિના પ્રયોજન રખડતું નથી અને યોગ્ય પરિસ્થિતિમાં તે અભણ રહેવાનું જ નથી એવો વિશ્વાસ રાખવાની દૃઢતા, એ જ શિક્ષકની ધીરજની કસોટી છે. 'હૈયું બાળ્યા કરતાં હાથ બાળ્યા સારા.' એને બદલે 'હૈયું બાળ્યું સારૂં પણ હાથ બાળવા નહિ' એટલે કે તટસ્થ ઉભા રહી બધું જોયા કરવું અને એકદમ શીખવવાના પ્રયત્નો કરવાને બદલે હૃદયને પરિતાપ આપવાનું કામ ધીરજ વિના બની શકતું નથી. બાળકોની સેવામાંથી મુક્ત થઇ તેના કેળવનાર થવામાં અખૂટ

ધીરજ વિના ચાલતું નથી. ડૉ. મોન્ટીસોરીએ પોતે જ તાલીમ આપેલ શિક્ષિકાઓને જ્યારે પહેલવહેલાં કહેવામાં આવ્યું કે હવેથી તમારે મોન્ટીસોરી શાળાઓ ચલાવવાની છે અને તેમાં તમારે દૃષ્ટા તરીકે જ કામ કરવાનું છે, ત્યારે તેઓએ કહ્યું: "અમે તો શિક્ષિકાઓ છીએ; અમારું કામ કાંઈક શીખવવાનું છે. દૃષ્ટા તરીકે જોવાનું કામ એ કંઈ કામ નથી." પરંતુ થોડા જ વખતમાં તેમની ખાતરી થઈ કે અક્ષરોમાં અઘરું કોઈ પણ કામ હોય તો તે અવલોકનનું છે.

૨ શિક્ષકમાં બીજો ગુણ વાણીના સંયમનો છે. કિન્ડરગાર્ટન કે બીજી શાળાઓના શિક્ષણનો બધો આધાર શિક્ષકની સુંદર, આકર્ષક, સ્પષ્ટ અને ખુલાસાવાળી વાણી ઉપર છે. શિક્ષક જેટલું વધારે સમજાવે ને બાળકો જેટલું વધારે સાંભળ્યા કરે તેટલું લાભદાયક એવો જૂનો આદર્શ છે. મોન્ટીસોરી શિક્ષકનો આદર્શ એથી કેવળ વિરુદ્ધ હોવો જોઈએ. તેણે બનતાં સુધી મૌનનું કડક વ્રત ધારણ કરવું જોઈએ. જ્યાં ન છૂટકે અથવા વ્યક્તિગત પાઠ આપતી વખતે વાણી પ્રયો-

ગની આવશ્યકતા ઉભી થાય ત્યાં પણ શિક્ષકે વાણીના વપરાશમાં અતિ કૃપણ થવું જોઇએ. મોન્ટીસોરી શાળામાં કામ કરનાર શિક્ષકના જીવનમાં ક્ષણે ક્ષણે એવા પ્રસંગો ઉપસ્થિત થાય છે કે વાણીના સંયમ વિનાનો શિક્ષક મહાન ભૂલો જરૂર કરી બેસે. કેવી રીતે વર્ગમાં શિક્ષકે બોલવું એ સંબંધે જૂની પદ્ધતિના સઘળા નિયમોનો લાભ વાણીના સંયમ માત્રમાંથી ઉદ્ભવે છે.

૩ શિક્ષકનો ત્રીજો ગુણ નિરભિમાનપણાનો છે. જૂની પદ્ધતિનો શિક્ષક એમ માને છે કે પોતાના જ્ઞાનભંડારમાંથી બાળકોને જ્ઞાન-સમૃદ્ધિ આપવા પોતે તેની સમક્ષ ખડો થયો છે. તેની કલ્પના એવી હોય છે કે તેનું જ્ઞાન ખામી રહિત છે; અને તે એવી ભ્રમણામાં રહે છે કે દુનિયામાં બાળકોને શીખવવાનું કાર્ય સૌથી સહેલું અને નમાલું છે. તેનો હમેશનો આગ્રહ એવો હોય છે કે બાળકને પોતે જે કંઇ શીખવે તે શીખવાને બાળક યોગ્ય જ છે, અને તેમાં જ તેને લાભ છે. મોન્ટીસોરીના શિક્ષકે તો હમેશ એમ માનવાનું છે કે બાળક જ કેળવણી-

શાસ્ત્રનું મૂળ છે. ત્યાંથી જ કેળવણીશાસ્ત્રનાં પાણી ભરવાનાં છે. એ માને છે કે બાળકને પોતે કંઇ આપી શકનાર નથી; પોતે માત્ર બાળકને તેના વિકાસમાં યથાશક્તિ મદદ કરનાર છે. બાળકો પાસેથી પણ શીખવાનું છે અને બાળકોથી આપણી ભૂલો આપણે સુધારી શકીએ એવું તે માને છે. તેની નમ્રતા એટલી બધી હોય છે કે તે હમેશ પોતાની કંઇ ભૂલ ન થાય, બાળકને કોઇ પણ જાતનો અન્યાય ન મળે તે માટે સાવધ રહે છે.

૪ મોન્ટીસોરીના શિક્ષકમાં જે ગુણો વિજ્ઞાન-શાસ્ત્રીમાં હોવા જોઇએ તે ગુણો પણ જરૂરના છે. નિરીક્ષણ કરવાની શક્તિ, ધંત, ઉદ્યોગ, ધીરજ, પરિણામને માટે ઉતાવળાપણું નહિ, તાત્કાલિક નિર્ણય કરવાની શક્તિ અને ચોકસાઇ વગેરે ગુણો વિના તેને ચાલે જ નહિ. તેની દૃષ્ટિ અને બાળકની દૃષ્ટિનો મેળ, અને બાળક એક નાજુક યંત્ર છે એવો ખ્યાલ, તેના મનમાં ચોક્કસપણે ઠસવાં જોઇએ. આ ઉપરાંત માનસશાસ્ત્ર, શરીર-શાસ્ત્ર વગેરેનું જ્ઞાન તેનામાં ન હોય તો તે શિક્ષક તરીકે અપૂર્ણ છે.

૫ છેલ્લો અને અતિ મહત્ત્વનો ગુણ એ છે કે શિક્ષકને બાંળકની વ્યક્તિમાં અસાધારણ વિશ્વાસ જોઇએ, બાળક પ્રત્યે તેને સંપૂર્ણ સહાનુભૂતિ જોઇએ અને ખાસ કરીને બાળકમાં અને મોન્ટીસોરી પદ્ધતિમાં ધાર્મિક લાગણી, ધાર્મિક જુસ્સો અને શ્રદ્ધાભક્તિ જોઇએ.

આવા ગુણવાળો શિક્ષક મોન્ટીસોરી પદ્ધતિનો શિક્ષક થઇ શકે.

ફ્રોએલ અને મોન્ટીસોરી શાળાઓમાં તફાવત

મોન્ટીસોરી શિક્ષણપદ્ધતિનો જેમ જેમ પ્રચાર થવા લાગ્યો તેમ તેમ તે પદ્ધતિના ઉપાસકો અને વિરોધીઓ વધવા લાગ્યા. વિરોધીઓ બે પ્રકારના છેઃ એક પ્રકારના વિરોધીઓ એમ માને છે કે જેવી ફ્રોએલની પદ્ધતિ છે તેવી જ મોન્ટીસોરીની પદ્ધતિ પણ છે. જ્યારે બીજો પ્રકાર એમ માને છે કે મોન્ટીસોરી પદ્ધતિમાં કંઇ વિશેષતા નથી; જે આદર્શો કિન્ડરગાર્ટન પદ્ધતિના છે તે જ આદર્શો મોન્ટીસોરી પદ્ધતિના છે; સાધનોમાં જે કંઇ તફાવત છે તે મહત્ત્વનો નથી.

પહેલા પ્રકારના વિરોધીઓને કંઇ ઉત્તર આપવાપણું નથી કારણ કે તેઓ કેળવણીના

ક્ષેત્રમાં સાપરાધ પ્રવેશ કરનારો છે એવું આંખે જોઇ શકાય છે. બીજા પ્રકારના વિરોધીઓને ઉત્તર આપી શકાય તેમ છે. એ ઉત્તર આ ચર્ચામાં આવી જશે.

પદ્ધતિઓમાં શો તફાવત છે તે બતાવતા પહેલાં બન્ને પદ્ધતિઓમાં સામ્ય કેટલું છે તે પ્રથમ જોઇએ. બન્ને પદ્ધતિમાં સામ્ય હોય જ કારણ કે બન્ને પદ્ધતિના સ્થાપકોનો ઉદ્દેશ એક જ-ત્રણથી ચાર વર્ષનાં બાળકોને ઉત્તમ પ્રકારની કેળવણી આપવાનો છે. બન્ને પદ્ધતિઓ ત્રણથી છ વર્ષનાં બાળકો માટે નિર્મિત થયેલી છે. બાગાયત અને પ્રાણીસંરક્ષણનું જ્ઞાન આપવાની યોજના બંને પદ્ધતિમાં છે. રમતો અને સંગીત બન્ને પદ્ધતિના આત્મા રૂપ છે. બાળકોને સુખી અને આનંદી રાખવાં એ બન્ને પદ્ધતિમાં પ્રમુખપણે સ્વીકારાયેલું છે. શિક્ષા અને ઠપકાને બન્ને પદ્ધતિમાં અવકાશ નથી, અને બાળકો માટે પ્રેમ અને સન્માન બન્ને પદ્ધતિના સૂત્ર રૂપે છે. આમ હોવા છતાં બન્ને પદ્ધતિમાં એટલો બધો ફરક છે કે લગભગ બન્ને પદ્ધતિઓ એકબીજીથી સામસામી કહી શકાય. બન્ને પદ્ધતિમાં મહત્ત્વનો તફાવત નીચે પ્રમાણે નોંધી શકાય:—

(૧) ફ્રિન્ડરગાર્ટન પદ્ધતિમાં શિક્ષક કેન્દ્રસ્થાને છે. શિક્ષકે જ બાળકને યુક્તિ પ્રયુક્તિથી અને રસથી શીખવવું જોઇએ. શિક્ષક જ બાળકના વિકાસ માટે જવાબદાર છે અને તેથી નિરંતર તે પોતાને સોંપેલા બાળકના વિકાસ માટે સચિંત અને પ્રયત્નશીલ રહે છે. શિક્ષકનું જ કાર્ય જ્ઞાન રેડવાનું, રસ ઉત્પન્ન કરવાનું અને પ્રેમ મેળવવાનું છે. શિક્ષક બાળકોનો પ્રાણ છે, આધાર છે; શિક્ષક વિના બાળકો પોતાનું કામ પોતાની મેળે ક્ષણ વાર પણ ચલાવી શકતાં નથી.

મોન્ટીસોરી પદ્ધતિમાં શિક્ષકનું સ્થાન કંઇક જુદું જ છે. એમાં શિક્ષકની વ્યક્તિ છેક પાછળ પડી જવી જોઇએ. શિક્ષકે દૃષ્ટા રહી માત્ર પ્રેરક બનવું જોઇએ. બાળકને શીખવવાને બદલે જાતે શીખવા દેવું જોઇએ. બાળકને પોતાની મુશ્કેલીઓ જાતે દૂર કરી પોતાનો વિકાસ કરવા માત્ર અનુકૂળતા કરી આપવી જોઇએ, અને વિકાસ માટે યોગ્ય પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન કરી બાળકોને એ પરિસ્થિતિમાં છૂટાં મૂકીને તેમને સ્વાતંત્ર્ય અને સ્વતઃઆવિર્ભાવના સિદ્ધાંતોનો લાભ આપવો જોઇએ.

શિક્ષકે પરિણામદર્શી થવા કરતાં વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિથી બાળકનું અવલોકન કરી તેને અનુકૂળ વિકાસ લેવા દેવામાં સંતોષ માનવો જોઇએ. પરિણામને માટે જવાબદાર રહેવાની ચિંતાને બદલે પોતે કેવી રીતે યોગ્ય શિક્ષક થઇ શકે તેની ચિંતા કરવી જોઇએ. સીધી રીતે બાળકોના હૃદયમાં પેસવા કરતાં કેળવણીનાં સાધનો દ્વારા બાળકોના હૃદયમાં પેસી બાળકનાં પ્રેમ અને સન્માન પ્રાપ્ત કરવાં જોઇએ.

(૨) કિન્ડરગાર્ટન પદ્ધતિમાં એવી માન્યતા છે કે સાધારણ રીતે બાળક ૩ થી ૬ વર્ષની ઉંમરે પરાવલંબી છે; અને તેથી કિન્ડરગાર્ટન શાળામાં બાળકોને તેનાં નાનાં નાનાં કામોમાં મદદ આપવાનું કામ બહુ પ્રેમ અને રસથી થાય છે, અને તેમાં લીધેલ મહેનતની સફળતા માનવામાં આવે છે.

મોન્ટીસોરી પદ્ધતિ માને છે કે બાળક પોતે સ્વભાવથી જ પરાવલંબી થવું નાપસંદ કરે છે. તેથી બાળકોને જેમ બને તેમ વેળાસર તેઓ સ્વાવલંબી બની બીજાની ગુલામીમાંથી છૂટી જાય તેવી વ્યવહારૂ યોજના મોન્ટીસોરી

પદ્ધતિમાં કરવામાં આવી છે. આથી જ મોન્ટીસોરી પદ્ધતિમાં શરીરસંભાળ, લૂગડાં લત્તાં પહેરવાની સફાઇ, શાળાની સ્વચ્છતા અને વ્યવસ્થા તથા પીરસણ વિધિના જ્ઞાન માટે વ્યવહારૂ શિક્ષણ ખાસ સ્થાન ભોગવે છે. કિન્ડરગાર્ટન શાળામાં આવી બાબતોનું દર્શન થતું નથી.

(૩) કિન્ડરગાર્ટન પદ્ધતિમાં સમૂહશિક્ષણની વ્યવસ્થા છે જ્યારે મોન્ટીસોરી પદ્ધતિમાં વ્યક્તિશિક્ષણ જ પ્રધાનપણે છે. એક જ વિષયમાં એકી વખતે રસ લેનારાં બાળકોનો સમૂહ કુદરતી રીતે બની રહે એ સામે મોન્ટીસોરી પદ્ધતિનો વિરોધ નથી. કિન્ડરગાર્ટન પદ્ધતિમાં ભલે આનંદથી પણ અમુક વખતમાં અમુક જ્ઞાન અને તે પણ બધાંયને આપવાનો વિચાર મુખ્ય હોવાથી સમૂહશિક્ષણ પદ્ધતિ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ મોન્ટીસોરી પદ્ધતિમાં તો સ્વાતંત્ર્ય અને સ્વતઃ-આવિર્ભાવનો જ સિદ્ધાંત પ્રવર્તતો હોવાથી વ્યક્તિશિક્ષણ વગર બીજો માર્ગ નથી.

(૪) સમૂહશિક્ષણની પદ્ધતિમાંથી સ્વાભાવિક રીતે જન્મ પામતી કિન્ડરગાર્ટન શાળાની વર્ગ-

વ્યવસ્થાની પદ્ધતિ મોન્ટીસોરી શાળાની વ્યવસ્થાથી જુદા પ્રકારની છે. ચોક્કસ જગ્યાએ ગોઠવેલાં બાળકો, ઇચ્છાનુસાર હરવાફરવાની અને ઇચ્છાનુસાર કામ કરવાની રૂકાવટ, મનોનુકૂળ વૃત્તિના અનુસરણ કરતાં નમ્ર અને પ્રેમભર્યા શિક્ષકના હુકમનું અનુસરણ કિન્ડરગાર્ટન શાળામાં વ્યવસ્થાને નામે ઓળખાય છે.

સહેલથી હેરવી ફેરવી શકાય તેવું ઉપસ્કર અને તેને શાંતિથી અવાજ વિના યથેચ્છ ફેરવવાની પૂર્ણ છૂટ; ઇચ્છાનુકૂળ પણ નીતિમય, બીજાને નુકસાન ન પહોંચે તેવાં, ઉપયોગી, અતિ ઇજા ન કરે તેવાં, સફાઈદાર અને સામાજિક સભ્યતાભર્યાં તમામ કાર્યો કરવાની સ્વતંત્રતાને મોન્ટીસોરી પદ્ધતિમાં વ્યવસ્થાને નામે ઓળખવામાં આવે છે.

(૫) કિન્ડરગાર્ટન પદ્ધતિમાં બાળકોના સ્વાતંત્ર્યની વાતો છે પરંતુ તે વાતો જ છે. વ્યવહારમાં તો કિન્ડરગાર્ટન શાળાની સઘળી પ્રવૃત્તિઓ સ્વયંપ્રેરિત નથી પરંતુ પરપ્રેરિત છે એટલું જ નહિ, પરંતુ એ પ્રવૃત્તિઓ સ્વયંપ્રેરિત વૃત્તિની વિઘાતક છે. કિન્ટરગાર્ટનમાં રમતો

છે, સંગીત છે, કસરત છે, બાગકામ અને પ્રાણીસંરક્ષણ પણ છે; પરંતુ તે સઘળું પ્રેરિત છે. દેખીતી રીતે ઉક્ત વિષયોમાં બન્ને પદ્ધતિઓમાં સામ્ય જણાય છે, પરંતુ વસ્તુતઃ તેમ નથી. મોન્ટીસોરી પદ્ધતિમાં સઘળું કામ સ્વયંપ્રેરિત છે. સ્વતઃઆવિર્ભાવને માર્ગે બાળક વળે તે માટે માત્ર સાધનોની યોજના છે.

(૬) કિન્ટરગાર્ટન પદ્ધતિ એ પૃથક્કરણપદ્ધતિનો સ્વીકાર કરતી હોય એમ લાગે છે. મોન્ટીસોરી પદ્ધતિ તો સંયોગીકરણપદ્ધતિ ઉપર રચવામાં આવી છે. બાળકનું વસ્તુનું નિરીક્ષણ હમેશ પૃથક્કરણાત્મક નથી પરંતુ સંયોગીકરણાત્મક છે, જ્યારે મોટાંઓનું અવલોકન પૃથક્કરણાત્મક છે પણ સંયોગીકરણાત્મક નથી. માનસશાસ્ત્રના એ નિયમોને અનુસરીને મોન્ટીસોરી પદ્ધતિ ચાલે છે. આથી જ ભૂમિતિની આકૃતિઓની વ્યાખ્યાનું જ્ઞાન કિન્ડરગાર્ટન પદ્ધતિમાં પહેલું અને મોન્ટીસોરી પદ્ધતિમાં છેલ્લું આવે છે.

(૭) કિન્ડરગાર્ટન પદ્ધતિમાં ઇચ્છા હોય કે ન હોય પણ બાળકમાં રસ ઉત્પન્ન કરી તેને શીખવવાનું છે; અને રસ રૂપી ઉત્તેજક વસ્તુથી

બાળકને માનસિક શ્રમ પડે છે. આથી તે પદ્ધતિમાં પ્રત્યેક વિષયશિક્ષણનું માટે થોડો થોડો વખત રાખવામાં આવે છે, ને દિવસના વધવાની સાથે ભણવાના વખતમાં ઘટાડો કરવામાં આવે છે; સાથે સાથે પ્રત્યેક ભણવાના સમય પછી વધતા જતાં આરામના કાળને પણ મૂકવામાં આવે છે. મોન્ટીસોરી પદ્ધતિમાં આવું કશું જ નથી. મરજીમાં આવે ત્યારે મરજીમાં આવે તે સાધનોનો ઉપયોગ બાળક કરી શકે છે. આથી એક બાળક એક જ સાધન ઉપર કલાકના કલાક થાકયા વિના તલ્લીન રહી શકે છે, અને બીજું બાળક થોડા જ વખતમાં ઘણાં સાધનો બદલાવી મનગમતું સાધન ખોળી કાઢી વિના શ્રમે સંતોષ અને વિકાસ મેળવે છે. એક વાર જ્યારે મોન્ટીસોરી શાળાનાં બાળકોને માનસિક શ્રમમાપક યંત્રથી તપાસવામાં આવ્યાં હતાં ત્યારે માનસશાસ્ત્રમાં પ્રયોગ કરનારાઓને ખાતરી થઇ હતી કે મોન્ટીસોરી પદ્ધતિથી બાળક ગમે તેટલો વખત કામ કરે તો પણ તેને શ્રમ લાગતો નથી. રસ રૂપી અતિ ઉત્તેજકથી આખો વખત તરબોળ થયેલું

કિન્ડરગાર્ટન બાળક ઘેર પણ આકુળવ્યાકુળ બને છે; અને ઉકળેલ પાણીને જેમ ફંડું પડતાં વખત જાય છે, તેમ ઉશ્કેરાયેલા મગજને શાંત પડતાં વખત જાય છે. મોન્ટીસોરી પદ્ધતિથી શીખતાં બાળકો પ્રત્યેક ક્ષણે શાંત અને સ્વસ્થ જોવામાં આવે છે; કૃત્રિમ પ્રવૃત્તિથી આવી જતો આવેશ અને પ્રત્યાઘાત મોન્ટીસોરીનાં બાળકોમાં પ્રવૃત્તિ પછી પણ જોવામાં આવતો નથી.

કિન્ડરગાર્ટન પદ્ધતિમાં સામાજિક જીવનનો પાઠ રમતો દ્વારા અને વાર્તાઓ દ્વારા આપવામાં આવે છે. આથી બાળકોનું જીવન કૃત્રિમ શિષ્ટાચારવાળું થઇ જાય છે. મોન્ટીસોરી શિક્ષણપદ્ધતિમાં સામાજિક શિક્ષણનો પાઠ ભણાવવામાં આવતો નથી, પરંતુ બાળકો સામાજિક શિષ્ટાચારમાં જ ઉછરે છે; તેમને સામાજિક શિષ્ટાચાર સ્વાભાવિક થઇ પડે છે. આથી ત્વરા, નિર્ણય કરવાની શક્તિ, વિવેક વગેરેનો જે સાચો વિકાસ થાય છે તે કિન્ડરગાર્ટન પદ્ધતિ દ્વારા થતો નથી.

કિન્ડરગાર્ટન શાળામાં કેટલાએક વિષયો હાથ ધરવામાં આવતા નથી; તેવા વિષયો મોન્ટી-

સોરી શાળામાં પ્રમુખ સ્થાન ભોગવે છે. શરી-
રની સંભાળ કેમ લેવી—અર્થાત હાથ, આંખ,
નાક, કાન, દાંત વગેરે કેવી રીતે સ્વચ્છ
રાખવાં, લૂગડાં કેમ પહેરવાં, શાળાની વ્ય-
વસ્થા અને સ્વચ્છતા કેમ રાખવી, ભોજન
માટે બેઠક કેમ ગોઠવવી, ભોજન કેમ પીર-
સવું, વાસણો કેવી રીતે સ્વચ્છ રાખવાં વગે-
રેનું શિક્ષણ મોન્ટીસોરી શાળામાં જ અપાય
છે. બાળકની જુદી જુદી ઇન્દ્રિયોને કેળવણી
આપવાનું કાર્ય તો મોન્ટીસોરી પદ્ધતિમાં જ
છે. ત્રણથી છ વર્ષનાં બાળકો માટે લેખન,
વાચન અને ગણિતશિક્ષણ તો મોન્ટીસોરી
પદ્ધતિમાં જ છે. બાળકો સાથે તેમના વર્તન
સંબંધે વાતચીત એ વિષય તો મોન્ટીસોરી
પદ્ધતિની વિશિષ્ઠતા છે.

મોન્ટીસોરી પદ્ધતિનાં સાધનો અને કાર્યોનો ક્રમ

આ ક્રમના પાંચ વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે.

પ્રથમ વિભાગ

બાળક જ્યારે પ્રથમ શાળામાં આવે ત્યારે તરત જ તેને નીચેનાં કામો બતાવવામાં આવે છેઃ—

(૧) અવાજ કર્યા વિના શાળાની વસ્તુઓની હેરફેર કરવાનું.

(૨) બટનો, ચાંપો, દોરીઓ વગેરેવાળાં ચોકઠાં ઉપર બટનો ભીડવા ઉઘાડવાનું, ચાંપો ભીડવા ઉઘાડવાનું, ગાંઠો પાડવા છોડવાનું વગેરે.

(૩) દડાઓની પેટીઓ નંબર ૧–૨–૩ અનુક્રમમાં.

પહેલું અને બીજું કામ વ્યવહારૂ કેળવણી માટે છે; ત્રીજું કામ બુદ્ધિવિકાસ માટે છે.

બીજો વિભાગ

(૧) અ શાન્તિથી ઉભા થવાનું અને બેસવાનું, આ લીંટી પર ચાલવાનું.

(૨) અ મિનારો, આ પહોળી સીડી, ઇ લાંબી સીડી, ઈ સુંવાળી અને બરછટ સપાટીવાળાં પાટિયાંઓ, ઉ ઠંડા ઉના પાણીના પ્યાલાઓ ઊ કોથળીઓ, ઋ રંગની તબકતીઓ (મૂળ રંગો), ૠ સંગીત, ઍ શાંતિની રમત (ધ્યાન).

પહેલું કામ વ્યવહારૂ કેળવણી માટે અને બીજું કામ બૌદ્ધિક કેળવણી માટે છે.

ત્રીજો વિભાગ

(૧) અ જાતે હાથ ધોવાનું, આ કપડાં પહેરવાનું, ઇ કપડાં ઉતારવાનું, ઈ સંજવારી કાઢવાનું, ઉ ઉપસ્કર લુવાનું, ઊ જુદા જુદા નાના મોટા પદાર્થોને સંભાળથી લઈ જવા લાવવાનું.

(૨) અ રંગોનો ક્રમ, આ સુંવાળા અને બરછટ રેશમ મખમલ સૂતર વગેરેના ટુકડાઓનો પરિચય (સુંવાળપ અને બરછટાઈના ક્રમમાં), ઇ મૂળ રંગોની ચડતા ઉતરતા દરજ્જાના રંગની તબકતીઓ, ઈ જુદી જુદી જાતના અવાજોની પારખ માટે સીલેન્ડ્રીકલ બૉક્સીઝ, ઉ વજનની પારખ માટે જુદા જુદા વજનના લાકડાની તબકતીઓ.

(૩) અ ઉપલાની સાથે લાકડાની ભૂમિતિની આકૃતિઓ અને જુદી જુદી જાતનાં સ્પર્શનાં

સાધનો, આ ભૂમિતિની આકૃતિઓની બરાબર ઓળખ થયા પછી પૂઠાં પર આલેખેલી ભૂમિતિની આકૃતિઓ સાથે લાકડાની આકૃતિઓની સરખામણી.

પહેલું કામ વ્યવહારૂ કેળવણી માટે, બીજું બુદ્ધિવિકાસ માટે અને ત્રીજું લેખનની શરૂઆત રૂપે તથા સ્થૂળમાંથી સૂક્ષ્મમાં જવાની શરૂઆત તરીકે.

ચોથો વિભાગ

(૧) અ ભોજન માટે સાહિત્યો ગોઠવવાનું, આ ભોજનમાં વાપરેલાં વાસણો સાફ કરવાનું, ઇ ઓરડાની વસ્તુઓને વ્યવસ્થિત રીતે ગોઠવવાનું, ઈ દાંત, નખ આંખો વગેરે બરાબર કાળજીથી સાફ કરવાનું, ઉ છૂટથી સમતોલપણે સીધી લીંટી પર ચાલવાનું, ઊ શાંતિ રાખવાનું એટલે વસ્તુ પાડ્યા વગર, તોડ્યા વગર અને ખડખડાટ કર્યા વિના પદાર્થોને મૂકવાનું અને લેવાનું.

(૨) અ ઇન્દ્રિયવિકાસની તમામ કસરતોનું પુનરાવર્તન, આ ધંટડીઓ વડે જુદા જુદા અવાજોનું જ્ઞાન, ઇ લોઢાની ભૂમિતિની આકૃતિઓ દોરવાનું અને તે આકૃતિઓ જુદા જુદા રંગોના લીંટાથી ભરી દેવાનું, ઈ ઝિપલાની સાથે રેતીના

અક્ષરોને સ્પર્શવાનું અને ઓળખવાનું, ઙ લાંબી સીડીથી અંકશિક્ષણની શરૂઆત, ઝ તૈયાર કરેલ જુદી જુદી આકૃતિઓથી ચિત્રિત નોટબુકોમાં લીંટા કરવાનું અને જુદી જુદી વસ્તુઓનાં ચિત્રોમાં રંગ પૂરવાનું.

પહેલું કામ વ્યવહારૂ કેળવણી માટે બીજું બુદ્ધિની કેળવણી માટે.

પાંચમો વિભાગ

(૧) આગળ થઇ ગયેલ કાર્યોનું રૂઢીકરણ.

(૨) અ ચલ અક્ષરોથી શબ્દો અને વાકયોનું લખાણ, આ શબ્દો અને વાકયોના લેખનનું સ્વતઃઆવિર્ભાવપણું, ઇ તૈયાર કરેલ કાપલીઓનું વાચન, ઇ વૉટર કલરોનો ઉપયોગ, ઝ કુદરત ઉપરથી ફ્રી હૅન્ડ ડ્રૉઇંગ, ઙ લાંબી સીડીથી ગણિતશિક્ષણ.

બાળકોનાં રમકડાં

તારા બેન

કિન્ડરગાર્ટન પદ્ધતિ જેમ જેમ પ્રચારમાં આવી તેમ તેમ બાળકોનાં રમકડાં વધતાં ગયાં, એમ કહીએ તો ખોટું નથી. કારણ કે કિન્ડર-ગાર્ટન પદ્ધતિની પાછળ રહેલા બાળકને પ્રસન્ન રાખવાના વિચારે સમાજની બાળક તરફની સંપ્રા-પ્તની વૃત્તિ બદલાવી નાખી. શાળામાં જાતજાતનાં રમકડાંની જરૂર પડવા લાગી; એ વિચાર ઝીલી શકે એવાં બાલપ્રેમી માબાપોએ તેવાં ને તેથીયે વધારે રમકડાં પોતાનાં બાળકોને ઘરમાં પૂરાં પાડ્યાં.

રમકડાંની જરૂર વધી તેમ દુકાનો વધી; ને દુકાનો વધી માટે ઘેરઘેર રમકડાં વધ્યાં. રમકડાં બનાવનાર અનેક બુદ્ધિશાળી કારીગરોએ તેની પાછળ બુદ્ધિ, વખત અને ધન ખર્ચ્યાં. કલ્પક લોકોએ સુબક અને સુંદર રમકડાં બનાવવા માટે યંત્રો શોધી કાઢ્યાં. પરિણામે આજે મુંબઈ, કલકત્તા જેવાં શહેરોમાં દેખાતી રમકડાંની મોટી દુકાનો ને વખારોમાંથી–ઘોરી નસોમાંથી લોહી જેમ નાની નસોમાં ને ત્યાંથી કેશવાહિનીઓમાં જાય છે તેમ–

જુદાં જુદાં શહેરોમાં ને ત્યાંથી ઠેઠ ગામડા સુધી જર્મન અમેરિકન રમકડાં પહોંચી ગયાં છે. સ્ટેશનો ઉપર ને મેળામાં તો રમકડાં ઉભરાઈ આવે છે. આમ બાળકોની રમકડાંથી રમવાની આવશ્યકતા પ્રથમ શિક્ષણપદ્ધતિ ને તેની પાછળ રહેલી ફિલ્સુફીથી સ્વીકારાઇ, ઉત્તેજાઇ, ને આખરે તે વેપારી ધોરણ પર હાથમાં લેવાઇ ને પૂરી પાડવામાં આવી. ખોટ ખાઈને પ્રચાર કાર્ય કરનાર 'શ્રીદક્ષિણામૂર્તિ' કે 'નવજીવન પ્રકાશનમંદિર'ની માફક રમકડાંમંદિરોને ખોટમાં ચલાવવાનું રહ્યું નહિ.

લોકોએ વિચાર ઝીલી લીધો. શહેરનાં, બજારનાં, સ્ટેશન ઉપરનાં, મેળાનાં—તમામ નાનાં મોટાં મંદિરોને ઉદાર આશ્રય દેવો એમ પોતાનું કર્તવ્ય સમજનારાં માબાપો આગળ આવ્યાં. ભણેલાં ને બાલ્યાવસ્થાના આનંદ તથા પ્રસન્નતાને વિશેષ માન આપનારાં. તેમ જ શ્રીમંત માબાપો રમકડાંથી પોતાનું ઘર ભરી દેવા લાગ્યાં.

રમકડાંથી બાળકોને પ્રસન્ન રાખવાના તત્ત્વનો પ્રચાર કોઈ પ્રચારક કે ત્રૈમાસિક કે માસિક પત્રિકા કરતાંયે બહુ જ સરસ રીતે આ રમકડાં મંદિરોએ કર્યો છે. ખાસવર્ગથી આમવર્ગ સુધીના દરેકની પૈસાની કોથળીને માફક આવે ને દરેકની નજરે

ઠરે એવાં રમકડાં પૂરાં પાડીને, ધ્યાન આકર્ષાય એવી રીતે તેમને ગોઠવીને, આ પ્રચાર કાર્ય થયું; ને તે એટલું ફતેહમંદ નીવડયું કે આજે મહેલે મહેલે, ઘેર ઘેર, ઝૂંપડે ઝૂંપડે નાનું મોટું એકાદ ચળકતું રંગીન રમકડું નજરે પડે જ છે.

આજના બાલપૂજાના યુગમાં બાલપૂજકો કહી રહ્યા છે કે "બાળકોને પ્રસન્ન રાખો. બાળકોનો આનંદ એ મહા કિંમતી વસ્તુ છે. બાળકોને માટે આપણે જીવીએ; માત્ર આપણા સુખવર્ધનને માટે બાળકો નથી." આવે વખતે બાળરમકડાંનો પ્રચાર વધે એ સાહજિક છે. બાળકના હાથમાં રમકડું આપવું એ બાળકને પ્રસન્ન કરવાનો સહેલો અને જાણીતો ઉપાય સર્વના અનુભવનો છે. પરંતુ બાળકોમાં રમકડાંથી ઉપજતી પ્રસન્નતા કેટલે અંશે બાલવિકાસક છે, પોષવા યોગ્ય છે? બાલ-શિક્ષણશાસ્ત્રી જે પ્રસન્નતા વિષે બોલે છે તે જ એ છે કે એ પ્રસન્નતા કંઇક જુદી છે? વગેરેની તપાસ કરવાની જરૂર છે.

રમકડાં બાળકોની સ્વાભાવિક રમત ઉપરથી ઉપજેલા પદાર્થો છે. એની પાછળ એક તત્ત્વ એ છે કે બાળક જે જે પદાર્થો લઇને ઘરમાં રમવા માગે છે તે જ તેને નાના રૂપમાં આપવા.

આ રીતે મોટે ભાગે મોટાંઓના સંસારની બધી વસ્તુઓ નાના રૂપમાં બાળકનાં રમકડાં બની ગઇ છે. માના રસોડામાં જે જે જાતનાં વાસણો વપરાય છે તે બધાં નાના આકારનાં રમકડાં તરીકે બાળકને અપાય છે. ટેબલ, ખુરશી વગેરે ફર્નિચર તથા ખડિયો કલમ વગેરે જે જે સામાન ઘરમાં વપરાતો હોય તે બધું નાના આકારમાં રમકડું બની શકે છે. એમ જ ઢીંગલી પણ મનુષ્યના નાના આકાર તરીકે આવી ગઇ છે.

રમકડાંનો બીજો પ્રકાર બાળકોને ગમતી તેમની આસપાસની દુનિયાની વસ્તુઓનાં રમકડાંનો છે. બાળકોને પશુપક્ષીઓ ગમે છે માટે લાકડાનાં, માટીનાં કે પિત્તળનાં ગાય, ઘોડા, કૂતરાં, બિલાડાં, પોપટ, મોર, એ બધાં રમકડાં થઇ શકે છે; ગાડી, મોટર, આગગાડી, વિમાન એવી બધી વસ્તુઓ પણ એ જ કારણે રમકડાં બની છે.

રમકડાંનો ત્રીજો પ્રકાર બાળકોને પ્રિય એવી વસ્તુઓનો છે. બાળકોને અવાજ પ્રિય છે માટે સાદા ઘુઘરા-પંપુડાથી માંડીને જાતજાતનાં વાજાંઓ, નાની હારમોનિયમની પેટીઓ, ગાયનો વાગે એવી કળવાળી ઢીંગલીઓ, પાવાઓ વગેરે રમકડાં નીકળ્યાં. બાળકને રંગ પ્રિય છે માટે રંગોના આકા-

ર્ષણવાળી વસ્તુઓ આવી. તે જ કારણે ઉપર વર્ણવેલાં બધાં રમકડાંમાં રંગનું તત્ત્વ દાખલ થયું. જેમ કે ઘરસંસારનાં લાકડાનાં રમકડાંને જાતજાતના પીળા, રાતા, વાદળી, લીલા વગેરે રંગોથી શણગારવામાં આવ્યાં. બાવાની વસ્તુનાં રમકડાં બનાવ્યાં ત્યારે એના ઉપર પણ જાતજાતના રંગો ચડાવ્યા છે. એ જ રીતે બીજાં બધાં રમકડાંમાં રંગનું આકર્ષણ તો રાખવામાં આવે છે. તે સિવાય પેઇન્ટિંગ બોક્સ અને રંગ પૂરવાની ચિત્રોની ચોપડીઓને પણ રમકડાંની દુકાનમાં સ્થાન મળ્યું છે. બાળકોને આકારો પ્રિય છે માટે રમકડાંમાં રંગની જેમ આકારનું તત્ત્વ આવી ગયું છે; બાળકોનાં બિસ્કીટ, પીપરમીટ, ચોકલેટ ઇત્યાદિના આકારો ખાસ જોવા જેવા છે. મોઝેઇક વર્ક માટેની ગોળ, ચોરસ, ત્રિકોણ વગેરે આકારની તખ્તીઓ ને એવા ચોવા ખાસ આકારો ગોઠવવાનાં રમકડાં પણ બની ગયાં છે.

બાલઉદ્યોગો ઉપરથી આવેલાં રમકડાંનો એક જુદો પ્રકાર છે. શીવવાનો સામાન રાખવાની પેટીઓ, બગીચો કરવાનો સામાન, દરિયા કિનારે રમવા માટે ઉપયોગમાં આવે એવો સામાન, મિકૅનો વગેરે પણ રમકડાંની દુકાનમાં દેખાશે.

બાળકોને હલનચલન પ્રિય છે. એ ક્રિયાને પોષક એવાં ફૂટબૉલ, ટ્રાઇસીકલ, રૉકીંગહોર્સ, રમકડાંની બાબાગાડી વગેરેનો સમાવેશ રમકડામાં થયો છે. દડો ને ભમરડો તો સર્વદેશીય અને અત્યંત બાલપ્રિય એવાં રમકડાં છે.

બુદ્ધિ કસવાની ઇચ્છાએ તૈયાર કરેલાં પઝલ્સ, કોયડા, ચિત્ર ગોઠવવાના કટકાઓ પણ રમકડાં છે. જાતજાતનાં ચિત્ર સાથે અક્ષરપોથીઓ ને એવી એવી શિક્ષણની વસ્તુઓ પણ રમકડાંની દુકાનમાં આવી ગઇ છે.

રમકડાંની બાબતમાં ખાસ પસંદગી કે શોખ ધરાવનારાં બાળકો થોડાં જ હોય છે. આવાં બાળકો બીજાં રમકડાં હાથમાં લેતાં જ નથી. તેમાં તેમને રસ જ હોતો નથી. તેઓ અમુક જ પ્રકારનાં રમકડાંથી રમવું પસંદ કરે છે. દાખલા તરીકે કેટલાંક બાળકોને ફૂટબૉલ, બૅટબૉલ ને એવાં એવાં સાધનો એટલાં પ્રિય હોય છે કે તેઓ બીજાં રંમકડાં હાથમાં જ લેતાં નથી. હાથમાં લે તો પણ તેને બૉલની જેમ ફેંકવામાં વાપરે છે. એક સાડા ચાર વર્ષનો છોકરો હતો, તેને મિકૅનો ઉપર એવી લત લાગી હતી કે બીજાં રમકડાં સામું તે જુએ પણ નહિ. આવાં બાળકો થોડાં જ હોય છે.

સામાન્યતઃ રમકડું ગમે તે પ્રકારનું હોય પણ તેથી લગભગ બધાં બાળકોને તાત્કાલિક હર્ષ તો થાય છે. રમકડાંથી રમનાર કે પ્રસન્ન થનાર બાળકો આપણે તપાસીએ તો આમ દેખાય છે. નવું રમકડું આવે ત્યારે પ્રથમ બાળકોને અત્યંત હર્ષ થાય છે; તેઓ નાચે છે, કૂદે છે, ને હર્ષઘેલાં બની વાતો કરે છે. પરંતુ એ પ્રસન્નતાનો ઉભરો જેટલા જોસથી આવે છે તેટલા જ જોસથી શમી પણ જાય છે. ઘણે ભાગે બીજે જ દિવસે બાળકો રમકડાને ભૂલી જાય છે. કોઇનો ઉત્સાહ કદાચ બે ચાર દિવસ ટકે છે. આજકાલ જાપાને બાલ-માનસનો અભ્યાસ કરીને જ જાણે બે દિવસમાં તૂટી ફૂટી જાય એવાં રમકડાં બનાવ્યાં છે! એટલે બાળકના આનંદની ને રમકડાંની જીંદગી બરાબર 'દો દિનકી' જ હોય છે. પછી બીજું રમકડું ન આવે ને નવેસરથી પ્રસન્નતાનો ઉભરો ન આવે ત્યાં સુધી બાળકો અપ્રસન્ન, અવ્યવસ્થિત રહે છે; અથવા જાતે જ નવાં રમકડાં બનાવીને રમત ચલાવે છે. ઘણી વાર આપણે જોઇએ છીએ કે બાળકો એકાદ લાકડાનો કટકો, પથરો, ઘરમાંની ખુરશી કે ખાટલા વગેરે પદાર્થો સાથે વધારે આનંદથી ને વધારે દિવસો સુધી રમે છે, ને જો

રમકડાંથી પહેલી ક્ષણે ઘણો આનંદ થયો હતો તે જ રમકડાં કયાંઈ રખડતાં પડ્યાં હોય છે. જ્યાં માટી, પથરા, ધૂળ ને એવા પદાર્થોથી પોતાનાં રમકડાં બનાવી લેવાની કે છૂટથી રમવાની બાળકોને રજા હોતી નથી ને રમકડાંથી જ રમવાની ફરજ આવી પડે છે, ત્યાં આખરે બાળકો રમકડાંથી સીધાં રમવાને બદલે તે તોડી ફોડીને તેનું કાંઇ જુદું જ રમકડું બનાવે છે; અને મૂળ રમકડું તોડી નાખવા માટે ઠપકો પણ ખાય છે. શ્રીમંતોના ઘરમાં જ્યાં એક તૂટે કે તરત બીજું મળે ને બીજું તૂટે કે તરત ત્રીજું મળે એવું હોય છે, ત્યાં આપણે જોઈશું તો બાળકો રમકડાંથી કંટાળેલાં હોય એવાં દેખાશે. દારૂડિયો જેમ દારૂ પીએ ત્યારે જ તેને ઉત્સાહ આવે ને ન પીએ ત્યાં સુધી તેની બધી શક્તિઓ શિથિલ થઇ પડે, તેમ જ એ બાળકોને કોઇ પણ નવું રમકડું ન મળે ત્યાં સુધી કોઇ પણ પ્રવૃત્તિમાં રસ પડતો નથી. રમકડું નવું મળે ત્યારે જ તેમને જરા મજા પડે છે. થોડી વાર પછી તે પણ જૂનું થઇ જાય છે, અને તેઓ મંદ અને નિરુત્સાહી બની જાય છે; આખરે કજિયા, બખેડા ને મારામારી વગેરે ઉપર ચડે છે.

રમકડાં વગેરેની અતિશયતાને કારણે માંદાં

ન પડેલ બાળકો હરહમેશ પ્રવૃત્તિ માગે છે. બધાં માણાપોનો આ સામાન્ય અનુભવ છે. જો તેમને પ્રવૃત્તિ ન મળે તો તેઓ દુઃખી થાય છે. બાળક ઘરમાં જે તે વસ્તુને અડવા જાય છે, ને ના પાડીએ તો માનતું નથી. મોટાંઓ જે વસ્તુઓ વાપરે છે ને તેનો જેવો ઉપયોગ કરે છે, તે જ વસ્તુઓ લઇને બાળકો મોટાંઓની જેમ જ વાપરવાના પ્રયત્નો કરે છે. સાવરણી લઇને બાળક વાળવા જશે, લૂગડાં ધોવા બેસશે ને વાસણ ઉટકવાની પણ હોંશ ધરાવશે. કાગળ શાહી લઇને લખવા જશે, ને છરો લઇને શાક સુધારવા પણ દોડશે. ગરીબ કુટુંબનાં માબાપોને બાળકોને સંભાળવાં ભારે થઇ પડે છે, જ્યારે શ્રીમંતો બાળકોને સંભાળનારી આયા અને રમવાનો જુદો ઓરડો રાખીને મુશ્કેલીમાંથી બહાર આવે છે; પરંતુ બાળકોની પ્રવૃત્તિ ત્યાં પણ તેવી જ હોય છે. આયાઓ આમ ન કરાય એવો ઉપદેશ દઇને અથવા ક્રિયાને રોકીને તેમની એ વૃત્તિ દબાવી દે છે. સામાન્યતઃ બાળકોને આવાં કામો કરવા મળે તો તેઓ રાજી રાજી થાય છે. એટલે મોટાંઓને જે કામ અનિચ્છાએ કરી નાખવાનું, પતાવી દેવાનું અને ઉકેલી નાખવાનું છે, એ બધું બાળકને અત્યંત આનંદદાયક છે.

બાળકોને છૂટી જગ્યામાં ફરવા લઈ જઇએ તો તે આમતેમ હર્ષથી ફરે છે. પડ કાંકરીથી માંડીને જે જે આજુબાજુ પડયું હોય તે બધું જોવામાં–તપાસવામાં તેમને બહુ જ મજા પડે છે. બાળકો પરત્વે એ સામાન્ય અનુભવ છે. મોટાંઓની જેમ કામ કરવું એમાં બાળકોને એક પ્રકારનો આનંદ છે. તેમજ કુદરતની નાની નાની, ઝીણી વાતો જે આપણને પરિચયને લીધે સાવ સાધારણ લાગે છે, તે તેમને મન નવી ને અદ્‌ભુત હોવાથી તેમનું અવલોકન અને પરિચય બાળજીવનને આનંદદાયક લાગે છે.

નાચવું, કૂદવું, દોડવું, ઠેકવું, લપસવું, ચડવું, તરવું વગેરે શરીરના હલનચલનના વ્યવહારો પણ બાળકોને મન અત્યંત પ્રિય એવાં કામો છે. બાલઅવલોકનકારોના સાધારણ અનુભવની આ વાત છે.

ઉપર વર્ણવ્યા બાલઆનંદના પ્રકારો તે બાળકોના સ્વાભાવિક આનંદના પ્રકારો છે. એ સિવાય બાળકો રમત રમે છે ને રમકડાંથી પણ રમે છે.

આ સ્થળે આપણે રમકડાંની રમતોનો જ વિચાર કરવાનો છે.

ન પડેલ બાળકો હરહમેશ પ્રવૃત્તિ માગે છે. બધાં માબાપોનો આ સામાન્ય અનુભવ છે. જો તેમને પ્રવૃત્તિ ન મળે તો તેઓ દુઃખી થાય છે. બાળક ઘરમાં જે તે વસ્તુને અડવા જાય છે, ને ના પાડીએ તો માનતું નથી. મોટાંઓ જે વસ્તુઓ વાપરે છે ને તેનો જેવો ઉપયોગ કરે છે, તે જ વસ્તુઓ લઈને બાળકો મોટાંઓની જેમ જ વાપરવાના પ્રયત્નો કરે છે. સાવરણી લઈને બાળક વાળવા જશે, લૂગડાં ધોવા બેસશે ને વાસણ ઉટકવાની પણ હોંશ ધરાવશે. કાગળ શાહી લઈને લખવા જશે, ને છરો લઈને શાક સુધારવા પણ દોડશે. ગરીબ કુટુંબનાં માબાપોને બાળકોને સંભાળવાં ભારે થઈ પડે છે, જ્યારે શ્રીમંતો બાળકોને સંભાળનારી આયા અને રમવાનો જુદો ઓરડો રાખીને મુશ્કેલીમાંથી બહાર આવે છે; પરંતુ બાળકોની પ્રવૃત્તિ ત્યાં પણ તેવી જ હોય છે. આયાઓ આમ ન કરાય એવો ઉપદેશ દઈને અથવા ક્રિયાને રોકીને તેમની એ વૃત્તિ દબાવી દે છે. સામાન્યતઃ બાળકોને આવાં કામો કરવા મળે તો તેઓ રાજી રાજી થાય છે. એટલે મોટાંઓને જે કામ અનિચ્છાએ કરી નાખવાનું, પતાવી દેવાનું અને ઉકેલી નાખવાનું છે, એ બધું બાળકને અત્યંત આનંદદાયક છે.

બાળકોને છૂટી જગ્યામાં ફરવા લઈ જઇએ તો તે આમતેમ હર્ષથી ફરે છે. પડ કાંકરીથી માંડીને જે જે આજુબાજુ પડ્યું હોય તે બધું જોવામાં–તપાસવામાં તેમને બહુ જ મજા પડે છે. બાળકો પરત્વે એ સામાન્ય અનુભવ છે. મોટાંઓની જેમ કામ કરવું એમાં બાળકોને એક પ્રકારનો આનંદ છે. તેમજ કુદરતની નાની નાની, ઝીણી વાતો જે આપણને પરિચયને લીધે સાવ સાધારણ લાગે છે, તે તેમને મન નવી ને અદ્‌ભુત હોવાથી તેમનું અવલોકન અને પરિચય બાળજીવનને આનંદદાયક લાગે છે.

નાચવું, કૂદવું, દોડવું, ઠેકવું, લપસવું, ચડવું, તરવું વગેરે શરીરના હલનચલનના વ્યવહારો પણ બાળકોને મન અત્યંત પ્રિય એવાં કામો છે. બાલઅવલોકનકારોના સાધારણ અનુભવની આ વાત છે.

ઉપર વર્ણવ્યા બાલઆનંદના પ્રકારો તે બાળકોના સ્વાભાવિક આનંદના પ્રકારો છે. એ સિવાય બાળકો રમત રમે છે ને રમકડાંથી પણ રમે છે.

આ સ્થળે આપણે રમકડાંની રમતોનો જ વિચાર કરવાનો છે.

ન પડેલ બાળકો હરહમેશ પ્રવૃત્તિ માગે છે. બધાં માણાપોનો આ સામાન્ય અનુભવ છે. જો તેમને પ્રવૃત્તિ ન મળે તો તેઓ દુઃખી થાય છે. બાળક ઘરમાં જે તે વસ્તુને અડવા જાય છે, ને ના પાડીએ તો માનતું નથી. મોટાંઓ જે વસ્તુઓ વાપરે છે ને તેનો જેવો ઉપયોગ કરે છે, તે જ વસ્તુઓ લઇને બાળકો મોટાંઓની જેમ જ વાપરવાના પ્રયત્નો કરે છે. સાવરણી લઇને બાળક વાળવા જશે, લૂગડાં ધોવા બેસશે ને વાસણ ઉટકવાની પણ હોંશ ધરાવશે. કાગળ શાહી લઇને લખવા જશે, ને છરો લઇને શાક સુધારવા પણ દોડશે. ગરીબ કુટુંબનાં માબાપોને બાળકોને સંભાળવાં ભારે થઇ પડે છે, જ્યારે શ્રીમંતો બાળકોને સંભાળનારી આયા અને રમવાનો જુદો ઓરડો રાખીને મુશ્કેલીમાંથી બહાર આવે છે; પરંતુ બાળકોની પ્રવૃત્તિ ત્યાં પણ તેવી જ હોય છે. આયાઓ આમ ન કરાય એવો ઉપદેશ દઇને અથવા ક્રિયાને રોકીને તેમની એ વૃત્તિ દબાવી દે છે. સામાન્યતઃ બાળકોને આવાં કામો કરવા મળે તો તેઓ રાજી રાજી થાય છે. એટલે મોટાંઓને જે કામ અનિચ્છાએ કરી નાખવાનું, પતાવી દેવાનું અને ઉકેલી નાખવાનું છે, એ બધું બાળકને અત્યંત આનંદદાયક છે.

બાળકોને છૂટી જગ્યામાં ફરવા લઈ જઈએ તો તે આમતેમ હર્ષથી ફરે છે. ખડ કાંકરીથી માંડીને જે જે આજુબાજુ પડયું હોય તે બધું જોવામાં–તપાસવામાં તેમને બહુ જ મજા પડે છે. બાળકો પરત્વે એ સામાન્ય અનુભવ છે. મોટાંઓની જેમ કામ કરવું એમાં બાળકોને એક પ્રકારનો આનંદ છે. તેમજ કુદરતની નાની નાની, ઝીણી વાતો જે આપણને પરિચયને લીધે સાવ સાધારણ લાગે છે, તે તેમને મન નવી ને અદ્ભુત હોવાથી તેમનું અવલોકન અને પરિચય બાળજીવનને આનંદદાયક લાગે છે.

નાચવું, કૂદવું, દોડવું, ઠેકવું, લંપસવું, ચડવું, તરવું વગેરે શરીરના હલનચલનના વ્યવહારો પણ બાળકોને મન અત્યંત પ્રિય એવાં કામો છે. બાલઅવલોકનકારોના સાધારણ અનુભવની આ વાત છે.

ઉપર વર્ણવ્યા બાલઆનંદના પ્રકારો તે બાળકોના સ્વાભાવિક આનંદના પ્રકારો છે. એ સિવાય બાળકો રમત રમે છે ને રમકડાંથી પણ રમે છે.

આ સ્થળે આપણે રમકડાંની રમતોનો જ વિચાર કરવાનો છે.

ખરી રીતે એમ છે કે ઉપર જે રમતો બાળકોની સ્વાભાવિક રમતો તરીકે વર્ણવી છે તે બાલવિકાસને પોષક અને આવશ્યક રમતો છે; તે દ્વારા તેમનો શરીરવિકાસ થાય છે ને સ્નાયુ ઉપરનો કાબુ આવે છે. આસપાસની દુનિયા પરત્વે ઉત્પન્ન થતી સ્વાભાવિક જિજ્ઞાસા તૃપ્ત કરવી એ બધું તેમની શારીરિક તેમ જ માનસિક સુદૃઢતાને પોષક છે. બાળક તે તરફ એટલી સ્વાભાવિકતાથી જાય છે કે જાણે ધાવણું બાળક ભૂખ લાગે ત્યારે પોતાની બા પાસે ધાવવા જાય અને ભૂખ તૃપ્ત થતાં ધાવવાનું મૂકી દે તેવી જ રીતે બાળકો રમતની જરૂર પૂરી થતાં રમતને મૂકી દે છે.

રમકડાં એ બાળકોની રમતો ઉપરથી નીકળેલાં હોવાથી કોઇ તેને બાલરમતોનાં સ્વાભાવિક સાધનો કહી બેસશે, પણ તેમ નથી.

બાળકોની પહેલા પ્રકારની રમતો એટલે ઘરનાં કામકાજો સંબંધીની રમતો, ને તેને લગતાં રમકડાં લઇએ. આમાં મુખ્ય તફાવત એ છે કે બાળક જ્યારે સ્વયંસ્ફૂર્તિથી કામ કરવા લાગે છે ત્યારે તેના મનમાં મા કે બાપની કામ કરતા વખતની ગંભીરતા હોય છે. તેને ખરેખર સાચું કામ કરવાની ઇચ્છા હોય તે વખતે આપણે રાંધ-

વાનાં ને એવાં બીજાં રમકડાં આપીને કામની રમત અથવા નાટક કરવા તરફ તેમને પ્રેરીએ છીએ. ખોટું ખોટું રાંધવાનું, ખોટું ખોટું વાળવાનું ને બધું ખોટું ખોટું કરવાનું. તેથી એક તો આપણે તેને તરંગી રમતોમાં જવાનો રસ્તો બતાવીએ છીએ. બીજું ખોટાં ખોટાં કામોમાં ખરા કામની ગંભીરતા, કાળજી કે મહત્ત્વ રહેતું નથી; જે કે ઘરેઘરની રમતમાં ઘણી વાર છોકરાંઓ રમતનું ખોટાપણું ભૂલી જાય છે; પરંતુ તે કામના ખરાપણાને લીધે નહિ, પણ આરોપિત કાર્યને લીધે. ત્રીજું રમકડાંનાં વાસણો લઈને કેટલુંય રાંધે કે વાળેચોળે અથવા એવાં જ બીજાં કામો કરે તોયે ખરા કામમાંથી મળતો કામ કર્યાનો સંતોષ તેમને એમાંથી મળતો નથી. એટલે બાળકોની સાચેસાચું કામ કરવાની કેટલીએક ઝંખના કાયમ જ રહે છે; જ્યારે કેટલાંએકમાં કામની જાગૃત થયેલી વૃત્તિને તે વખતે રસ્તો ન મળવાથી તે મરી જાય છે, ને આગળ જતાં લગભગ જીંદગી સુધી તેમનામાં કામ પ્રત્યે કંટાળો જ રહે છે. કારણ એ છે કે જે વખતે સ્નાયુઓ હિલચાલ માગતા હતા તે વખતે તેમને તેવાં કામો ન મળવાથી સ્નાયુઓમાં એક જાતનું બેણધડપણું રહી જાય છે. આવા સ્નાયુઓનો

વપરાશ મનુષ્યને કંટાળા ભરેલો લાગે છે. ચોથું ધરધર જેવી તરંગી રમતો ઉપર જ્યારે બાળકો ચડે છે ત્યારે સાચેસાચો કામનો આનંદ લેવાને બદલે ઘરમાં જોયેલાં કે સમાજમાં જોયેલાં એવાં અનેક કૌટુંબિક ને સામાજિક તત્ત્વો એમાં એટલાં બધાં દાખલ થાય છે કે ઘર સંબંધીનાં કામો ઘણે ભાગે ગૌણપદ જ ભોગવે છે. એકંદરે બાળકોની ઘરકામ કરવાની સ્વાભાવિક ઇચ્છા તેમને ઘરને લગતી વસ્તુઓનાં રમકડાં આપવાથી તૃપ્ત થતી નથી, ઉલટી તે વિકૃત થાય છે. તેના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં અનેક બીજાં તત્ત્વો દાખલ થઇને કંઇક જુદી જ વસ્તુ બાળકો આગળ આવે છે. સ્નાયુઓને વાપરીને તેના ઉપર કાબુ મેળવવાનો આનંદ લેવાને બદલે કંઇ જુદી જ વિકૃત વસ્તુ તેમના આગળ આવે છે.

ઢીંગલીની રમત ઘરઘરની રમતનું એક અંગ છે. એ છોકરીઓની અતિ પ્રિય રમત છે. એની પાછળ બાળકમાં, ખાસ કરીને છોકરીઓમાં દેખાતો વાત્સલ્યભાવ છે. પણ ઢીંગલીની રમતમાં એ ભાવને બળવાન રીતે ફેળવવાને બદલે ઘણી વાર છોકરીઓ એ બાબતમાં વધારે પડતી તરંગી બને છે; કારણ સામેથી ઢીંગલી પોતે ધારે તે પ્રમાણે પ્રત્યુત્તર આપે

છે એમ બાળકે માની લેવાનું હોય છે. સાચેસાચું બાળક કે ગલુડિયાં અથવા બિલાડીનાં બચ્ચાં વગેરેને રાખવામાં આવતાં હોય તો બાળકને જીવંત વિકસતી વસ્તુઓની સાથે સંબંધ બંધાય છે. તેથી વાસ્તવિકતાથી દૂર જઈ ગમે તેમ કલ્પના કરી લેવાનું અને પોતાને ગમે તે જાતનો પ્રત્યુત્તર કલ્પી લઈ તરંગની દુનિયામાં જ જીવન ગાળવાનું હોતું નથી; સાચેસાચા પ્રત્યુત્તરો મળે છે. જેમ કે નાનું બાળક હસે છે, રડે છે, બચી ભરે છે, ગલુડિયું વહાલથી ચાટે છે, આનંદથી નાચે છે, વગેરે સાચા પ્રત્યુત્તરો જ બરૂં વાત્સલ્ય કેળવી શકે છે. નાનાં ભાંડુઓને રાખવાં, રમાડવાં, તેમનાં કામો કરવાંઃ કૂતરાં, બિલાડાં, પોપટ, મેના અને નાનાં ઝાડવાંને ઉછેરવાં વગેરે ઢીંગલીની જગ્યા વધારે સારી રીતે લઈ શકે છે. એમાં પ્રેમતત્ત્વ બીલી શકે ને સંભાળ ને સાવચેતી પણ વધે.

બાળક એની મેળે કલ્પનામાં ચડીને બોટી બોટી કે બરી ઢીંગલી લઈને વખતે રમી લે, તો તે બહુ નુકસાનકારક ન નીવડે; પણ જ્યારે તે રમતને બાસ પોષણ મળે છે, ઉત્તેજન મળે છે, ત્યારે તો તે બહુ જ નુકસાનકારક બને છે.

એ રીતે આ રમત સમાજમાં પોષાઇ છે. એક

તો સામાજિક રીતે. આજે ઘેરઘેર રમાતી ઢીંગલી-ઓની રમતો એ જાતની છે. એમાં સમાજના કુરિવાજનાં બધાં તત્ત્વો આસ્તે આસ્તે દાખલ થાય છે–બાળકોની સમજણની બહારની જેમ કે લગ્ન, અધરણી અને સુવાવડ સુધીની વાતો પણ તેમાં આવે છે; વર વહુ, સાસુ વહુ, નણંદ ભોજાઈ, વગેરે આવે છે; સામાજિક વ્યવહારનું ત્યાં નાટક થાય છે, ને તે વડે આ સંબંધોમાં ટંટાઓ કેમ કેમ ચલાવાય, હલકાઇ કેમ કરાય, વગેરે સંકુચિત સમાજજીવનના પાઠો દીકરીઓ ત્યાં ભણે છે.

બીજી રીતે શાળાએ આ રમતને સંસ્કારી બનાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે; ઢીંગલીનાં કપડાં શીવવાં, ઢીંગલીની નાની ઉજાણીઓ માટે રાંધવું વગેરે વગેરે. એમાં ઢીંગલીની રમતને બહાને ઘર-ગથ્થુ કામો શીખવી દેવાની યોજના અથવા યુક્તિ છે; પરંતુ ઘ-ગથ્થુ કામોમાં બાળકો સ્વતઃ આનંદ લઇ શકે છે, ત્યાં તેમને ફોસલાવવાની કે છેતરવાની શી જરૂર ? સાચા કામને રમતપણું એટલે ખોટા-પણું આપીને તેનું ખરાપણું કે મહત્ત્વ શા માટે ઓછું કરવું ? આવાં ખોટાં કામોમાં કામ કર્યાની તૃપ્તિ મળતી નથી. બાળકો સાચેસાચ શીવે, રાંધે, પીરસે, ઉજાણી કરે તો શું ખોટું ? બાળકોને

આમાં રસ નહિ પડે; કોઇ પણ ઉપયુક્ત કામો સ્વતઃ પ્રિય હોતાં જ નથી; કામ અપ્રિય વસ્તુ છે, માત્ર રમત પ્રિય છે; વગેરે પ્રકારની માન્યતાઓ આની પોછળ છે, જે અનુભવથી ખોટી ઠરી છે.

સ્વતઃ કામ આપવાને બદલે રમકડાં આપવામાં બે વિચારો રહેલા છે. એક તો બાળકો મોટાંઓની મોટી વસ્તુઓ ઉપાડીને કામ કરી શકતાં નથી, તેથી બાળકોને માટે તે જ જાતની પણ તેઓ વાપરી શકે તે કદની નાનીં વસ્તુંઓ બનાવવી જોઇએ એ વિચાર યોગ્ય જ છે; પરંતુ તે એટલીં બધી નાની ન થવી જોઇએ કે તેનો મૂળ હેતુ જ નિષ્ફળ જાય. સિવાય આમ જુદી વસ્તુઓ આપવા કરતાં મોટાંઓનાં કામમાંથી જ બાળકો ફરી શકે એવાં કામો જો બાળકોને બતાવવામાં આવે તો કામનું સાચાપણું સચવાય. કામ સાથે બાળકની એક બીજી ભાવના રહી છે; પોતાની બા, બેન કે ભાઈ વગેરેને મદદ કરવી, ને તેમની સાથે સહકાર કરવો, એ વૃત્તિ પણ પોષાય અને તૃપ્ત થાય. રસોયો રસોઈ કરતો હોય તો તેની પાસે જઇને બાળકો કામ કરવા માગતાં નથી; પરંતુ જ્યારે બા રસોડામાં જાય છે ત્યારે બાળકો તેની પાછળ જઇને કંઈક કરવા માગે છે.

તે વખતે તેઓ કરી શકે એવો ઉદ્યોગ 'ના' આપી શકે તો તે રાજીનારેડ થાય છે.

રમકડાં દેવામાં બીજો વિચાર એ છે કે મોટાંઓને પોતાનાં કામો જલદી પતાવવાનાં હોય છે. એ કામો બાળકો સાથે રમતાં રમતાં કરવાનાં હોય તો કયારે પાર આવે ? બીજું બાળકો કામમાં મદદ કરવા કરતાં કામો બગાડે છે, ને મોટાંઓનું તેટલું કામ બગડે છે; આ લપમાંથી છૂટા થવાને બાળકો આગળ ચાર રમકડાં મૂકી દીધાં એટલે પત્યું. ગરીબોનાં ને મધ્યમ સ્થિતિનાં ઘરોમાં આને બદલે ઘરનો એકાદ ખૂણો બાળકોને આપી દે છે. વાસણ ઉટકતી વખતે બે છાલિયાં કે વાટકા અગર ચમચા તેમની પાસે મૂકે છે. કપડાં ધોતી વખતે એકાદ ચોળી કે એકાદ ઝબલું ને એક કળશો પાણીનો આપે છે. રાંધતી વખતે પણ બાળકો કરી શકે એવાં કાંઈ કાંઇ કામો તેમને આપે છે. આથી બાળકો ખુશ થાય છે. ગરીબ લોકો ઘણી વાર નાનાં છોકરાંઓને આમ કામે લગાડે છે. એ રીત સારી છે પણ ત્યાં બીજી ભૂલ થવાનો સંભવ હોય છે. આવી રીતે કામો સોંપીએ તેમાં બે વાત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવી જોઇએ.

પહેલી એ કે આ કામો બાળકોને માટે રમતો

છે એ મોટાંઓએ ભૂલવું નહિ. બાળકો એમનાં રમકડાંથી રમે છે ત્યાં સુધી મોટાંઓ તેમની રમતમાં પડતાં નથી; પરંતુ જો તેઓ કામ કરવા આવે તો "ફલાણું કામ અધૂરું મૂકીને કેમ ગયાં?" "ફલાણું જલદી કેમ ન કર્યું?' એમ ઠપકો દેવા લાગે, કામ પૂરું કરીને જવાનું કહે; અથવા ફોસલાવીને કામ કરાવવાનો આગ્રહ રાખે તો બાળકોની કામ કરવાની હોંશ ભાંગી જાય; તેમને જેટલો વખત કામ કરવું હોય તેટલો વખત કરીને પાછું પડતું મૂકવાની છૂટ હોય તો જ તેઓ બીજે દિવસે ફરી વાર હોંશથી તે કામ ઉપર આવે છે; નહિ તો તેઓ રમકડાંનાં વાસણોથી અથવા ઠીંકરાં ને પથરાનાં કાલ્પનિક વાસણોથી રમવું વધારે પસંદ કરશે, કારણ જ્યારે ગમે ત્યારે તેઓ તે મૂકી દઇ શકે છે.

બીજું જ્યારે તેઓ કામ કરવા આવે ત્યારે "આમ કરો." "તેમ ન કરો." એવી કામ સંબંધે ઘણી સૂચનાઓ દઇએ છીએ, અને તે સૂચનાઓ પ્રમાણે કેમ ન કર્યું માટે ઠપકો આપીએ છીએ. આને આપણે ટોકવું કહીએ છીએ. બાળકો તેથી બહુ ત્રાસે છે. તેમના રંગમાં ભંગ પડે છે; પહેલાં પહેલાં જે રમત રૂપ લાગતું હતું તે હવે કંટાળા

ભરેલું લાગે છે. એક વખત મોટાંઓએ બાળકે જાએ તેમ આસ્તેથી કામ કરી બતાવવું ને પછી બાળકોને કરવા છૂટાં મૂકવાં જોઇએ. થોડા જ દિવસમાં તેઓ પોતાની મેળે ધીમે ધીમે સરસ રીતે કામ કરવા લાગશે. ન લાગે તો ફરી વાર સારી રીતે તે કેમ કરાય તે તરફ મોટાંઓ તેમનું ધ્યાન ખેંચે. વચ્ચે કયારે ને કેવી રીતે પડવું એની ખબર ન હોવાથી તે સંબંધમાં ભૂલો થઇ બેસે છે. જ્યારે બાળકો ઘર ઘર રમતાં હોય ત્યારે જેમ મોટાંઓ તેમની વચ્ચે પડતાં જ નથી, તે જ ધોરણ આમાં રાખે તોયે ઘણો લાભ છે.

પહેલા પ્રકારનાં રમકડાં વિષે ટૂંકામાં એટલું જ કે બનતાં સુધી બાળકોને સાચા કામમાં જ જોડાવા દેવાં. રમકડાંથી તેમની ખરી ભૂખ ભાંગવાની નથી.

આસપાસની દુનિયાની બાલપ્રિય વસ્તુઓનું પૂણ એમ જ છે. બનતાં સુધી સાચાં પ્રાણી ને સાચી વસ્તુઓ જોવા તેમને લઇ જઇએ. તેમનું મન તૃપ્ત થાય ત્યાં સુધી તે વસ્તુઓ તેઓ જુએ એ જરૂરનું છે. સામાન્યતઃ બાળકો આસપાસની દુનિયામાંથી જ રમકડાંના પદાર્થો પસંદ કરે છે, જેમ કે ચકલી, કાગડા, કૂતરા, ગાય, બળદ, ઘોડા

વગેરે-જે બધાં સાચેસાચાં જોવા મળી શકે છે. પ્રાણીજીવન બાળકોને બહુ આકર્ષક હોય છે. તેમને છૂટાં મૂકીએ તો પોતાની આસપાસની દુનિયામાંથી જે જાતનાં પશુ, પક્ષીઓ, કીડી, બિસકોલી-જે મળે તેની પાછળ જઈને તેમના જીવનનું અવલોકન કરવાની તેઓ મજા લે છે. એ કામ તેમને ચિત્રો કે માટીના કે લાકડાના ઘોડા કે કૂતરાં આપવાથી કોઈ દિવસ સરવાનું નથી. શહેરનાં રહેવાસી બાળકોને ચકલી, કૂતરું, બિલાડું વગેરે જોવા મળી જ શકે. ગાડીના ઘોડા વગેરે પણ તેઓ જોઈ શકે છે. બાળકોની દુનિયાની બીજી પ્રિય વસ્તુ તે ગાડી, આગગાડી, વહાણ વગેરે પદાર્થો છે. તેમની ગતિને લીધે બધાં બાળકોને તે આકર્ષે છે. શક્ય હોય ત્યાં આવા પદાર્થોના પ્રત્યક્ષ અવલોકનથી ખરી મજા લેવાની અનુકૂળતા કરી આપવી. મુંબઈ જેવા શહેરનાં બાળકો—બીજી રીતે તેમની ભૂખ મરી ગઈ હોય તો—ટ્રામગાડી, મોટર ને સાઇકલોને જોતાં ધરાતાં નથી; કલાકો સુધી જોયા જ કરે છે. છતાં તેમને માથે પણ મોટરનાં રમકડાંથી રમવાનું આવી પડે છે. આ વસ્તુઓમાં રહેલ તેમના જીવંત રસને જીવંત જ સ્વરૂપ મળે છે. સિવાય આ પદાર્થો પ્રત્યક્ષ

જોવાથી તેમને રોજ ને રોજ જે કાંઇ કાંઇ નવું જ નજરે આવે છે, કાંઇ કાંઇ નવું જ જાણવાનું મળે છે, તેવું કશું જ રમકડાંમાંથી મળવાનું નથી. ખરી મોટર જોતાં હોય તો એક દિવસ તેની ગતિ તરફ ધ્યાન જાય છે; કેટલાય દિવસ તે જુએ છે ત્યારે એકાદ દિવસ મોટર કેમ ઉભી રહે છે અથવા કેમ ઉપડે છે અથવા કેમ વળે છે તે તરફ ધ્યાન જાય છે; કોઇ દિવસ મોટરનો રંગ તો કોઇ દિવસ મોટરનું હૉર્ન એમ નવી નવી વસ્તુ રોજ ને રોજ બાળક આગળ આવે છે. કોઇ દિવસ એનું પેટ ઉઘડેલું જોઇને ખુશ થાય છે, તો કોઇ દિવસ ટાયરમાં હવા ભરતાં જુએ છે. ગાડીનું, આગ-ગાડીનું પણ એમ જ છે. આપણી આસપાસ ઘરમાં કે બહાર પડેલા પદાર્થોની રચના ને તેને ચલાવવાની રીત બાળકોને મન એક અત્યંત રસભરી વાત છે. બાળકો પોતાના અવલોકનમાંથી પોતાની વૈજ્ઞાનિક વૃત્તિ ખીલવે છે, ને મનમાં ને મનમાં કાર્યકારણો શોધે છે જ્યારે રમકડાં તો એ વૃત્તિના વિકાસને આડે આવનારી વસ્તુ જ થઇ પડે છે. બેશક, આપણા પ્રિય જનનો ફોટો જેમ આપણે પાસે રાખીએ છીએ તેમ બાળકો પ્રિય વસ્તુઓનાં ચિત્રો કે રમકડાં પાસે રાખવા માગતાં હોય તો તેમને

આપણે ના ન પાડીએ; પણ આપણે તે તેમના ઉપર લાદીએ નહિ. સાચા પદાર્થો તરફનું તેમનું આકર્ષણ રમકડાંથી મટશે એમ માનવું નહિ, અને ઇચ્છવું પણ નહિ. તેમને ગમતા સાચા પદાર્થો તરફ તેમને લઈ જવાની કે તેમને જવા દેવાની ફરજ તો ઉભી જ રહે છે.

ત્રીજા પ્રકારનાં રમકડાં એટલે અવાજ, રંગ, રૂપ, રુચિ જેવી બાળકોની સ્વાભાવિક હાજરતોને લીધે જે રમકડાં બાળકોને પ્રિય છે તેવાં થોડાં ઘણાં તેમને આપવામાં આવે તો બહુ વાંધો નથી. પરંતુ આ રમકડાં વતી બાળકોનું ઇંદ્રિય-શિક્ષણ થાય છે, તેમની રંગની ઇંદ્રિય કે અવાજની ઇંદ્રિય કે આકાર ગ્રહણ કરવાની ઇંદ્રિય કેળવાય છે, અથવા ઇંદ્રિયવિકાસ થાય છે એમ જો લોકો માનતા હોય તો તે ભૂલભરેલું છે. એને વિષે ચર્ચામાં અહીં ન ઉતરીએ; કેમ કે તેથી ઇંદ્રિય-વિકાસ અને ઇંદ્રિયકેળવણી સંબંધેની ઝીણવટમા ઉતરવું પડશે. ચોક્કસ પદ્ધતિથી વિકસનારી ઇંદ્રિ-યોને આવી જાતનાં રમકડાં પ્રિય થઇ પડશે; એમના ઉપર તેમને કંઇ પુનરાવર્તન મળશે અને જરા મજા આવશે. જેમ કે રંગની તખ્તીઓ (મોન્ટીસોરી શાળાનું એક સાહિત્ય) ઉપર કામ

કરનાર બાળકને દુનિયા આખીના રંગો ઓળખવાની મજા પડે છે. તેઓ રમકડાંમાં પણ રંગો જોશે. પરંતુ રંગની ઇંદ્રિય ખીલવવા માટે આ રંગીત રમકડાંની જરૂર હોય એવું નથી જ. આવાં રમકડાં વાપરનારાઓએ પણ ધ્યાનમાં રાખવું જોઇએ કે એ પ્રકારનાં ધ્વનિ, રંગ કે રૂપથી વિશેષ આકર્ષક બનાવેલાં રમકડાં એ થોડાએક વિલાસ તરીકે આપવા જેવા પદાર્થો છે. જેમ મીઠાઇ કે મિષ્ટાન્નો એ રુચિના વિલાસો છે; અને કવચિત તહેવારે આપવા જેવા છે પણ રોજના શરીરપોષણના કામના નથી, તેમ જ રમકડાં પણ થઈ શકે તો વિલાસ તરીકે જ બાળકોના જીવનમાં થોડા પ્રમાણમાં દાખલ થઇ શકે. આજની ઘડીએ આજુબાજુના વાતાવરણને લીધે ઘણી વાર બાળકો રમકડાંની માગણી કરે છે; રમકડાં ન મળે તો અસંતુષ્ટ રહે છે; માટે કોઇ વખતે તેમને થોડાંએક અપાવીએ. પણ આપનારે સ્વજંન તેની વિકાસ વિષયક ખરી કિંમત જાણતો હોય તો તે બહુ નુકસાન ન કરે; પરંતુ મોટાંઓ જ્યારે એમ માને છે કે એ બહુ જ સારી વસ્તુ છે, ત્યારે રમકડાંના આકર્ષણ સાથે મોટાંઓના મતનું વજન પણ રમકડાંથી જ રમાડવા તરફ પડે છે;

ને ત્યારે બાળકને વધારેમાં વધારે નુકસાન થાય છે.

બાળઉદ્યોગોને પોષક રમકડાં આપવામાં હરકત નથી. જેમ કે શીવનાર બાળકને શીવવાની પેંટી, યાંત્રિક વલણના બાળકને મિકૅનો, કાગળ કાપવાનાં સાધનો, સાદડી ગૂંથવાનાં સાધનો, મોતી પરોવવાનાં તોરણો વગેરે બનાવવાનાં સાધનો, બગીચા કરવાનાં સાધનો વગેરે બાળકોને તંદુરસ્ત રમત થઇ પડે છે. એમાં આમ કરો ને તેમ કરો, એમ જરૂર વગરની સૂચનાઓ આપવાની તસ્દી મોટાંઓ ન લે તો બાળકો પોતાની મેળે સુંદર સર્જનોની ભેટ આપણને આપે છે. રમકડાંનો ઉપયોગ કરી દેખાડવામાં વાંધો ન જ હોય.

હલનચલનને પોષક રમકડાં પણ નુકસાનકારક નથી, માત્ર તેની અતિશયતામાં નુકસાન છે; જેમ કે ફૂટબોલ, ટ્રાઇસીકલ, સ્કીપીંગ રોપ (કૂદવાની દોરી) વગેરે બાળકને આનંદ સાથે કસરત આપે છે. એવી રમતોમાં સ્પર્ધા વગેરેનાં તત્ત્વો દાખલ ન થાય તો બાળક તેનાથી જરૂર જેટલું રમીને તેને મૂકી દે છે, એટલે વધારે પડતી કસરતની બહુ બીક રહેતી નથી. આવાં રમકડાંઓમાં ને તેમની રમતમાં એટલું જ ધ્યાન રાખવાનું છે કે તે વધારે પડતાં

આકર્ષક બનીને બાળકના સ્નાયુઓને ઈજા થાય એટલો વ્યાયામ કરાવે નહિ. એમાં મોટાંઓ કે બીજાં છોકરાંઓ વચ્ચે પડે ને સામાજિક કે સ્પર્ધાત્મક તત્ત્વો દાખલ થાય ત્યારે એ જાતની અતિશયતાની બીક રહે છે. બેશક એ સાધનો વગર કસરત કે શરીરવિકાસ થવાનો નથી એમ તો નથી જ; એ શ્રીમંતોના વિલાસો તો છે જ. પણ નુકસાનકારક નથી. બુદ્ધિ કસનારાં રમકડાંનો બાળકોને શોખ હોય તો તે આપવામાં બહુ હરકત નથી; પરંતુ એવાં રમકડાંથી બાળકોની બુદ્ધિનો વિકાસ થાય છે એવું માનવાની ભૂલ કરીએ નહિ. બીજી રીતે વિકસેલી બુદ્ધિને તેઓ વ્યાપાર આપે છે. તે પ્રમાણમાં હોય ત્યાં સુધી આવાં રમકડાંથી રમવામાં હરકત નથી. આનું જ વ્યસન બની ન જાય અને સર્જનાત્મક બુદ્ધિનાં કામો મૂકીને બાળકો કોયડા અને એવાની જ પાછળ ન પડે એટલું જ ધ્યાનમાં રાખવું.

રમકડાં આપવતી વખતે બે ચાર બાબતોનું ધ્યાન રાખવું ઘટે:—

(૧) બાળકો અંદરના આકર્ષણથી રમકડાં માગે છે?

(૨) રમકડાંની દુકાનમાં લઈ જઈએ તો પોતાની

પસંદગીથી રમકડાં ઉપાડે છે કે ગમે તે રમકડું એને ચાલે છે ?

(૩) બાળકો પોતાની ઇચ્છાથી રમકડાંથી સ્વયં રસપૂર્વક કેટલો વખત રમે છે, ને કયા પ્રકારનાં રમકડાંથી વધારે વખત રમે છે ?

આ રીતે થોડું કે પોતાના બાળકનું અવલોકન કરતાં રહીએ તો કયા પ્રકારનાં રમકડાં અપાવીએ તો ઠીક એ નિર્ણય કરવામાં તેમ જ પોતાના બાળક પરત્વે રમકડાંથી ફાયદો શો છે તે નક્કી કરવામાં મદદ રૂપ થશે.

શિક્ષણના વહેમો

ગિજુભાઈ

આપણે શિક્ષણનું પવિત્ર કાર્ય હાથ ધરી બેઠા છીએ. છતાં હજી આપણામાંથી કેટલાએક શિક્ષણના વહેમો દૂર થયા નથી. એ વહેમોને લીધે આપણે આપણું કર્તવ્ય કરવામાં પાછાત રહીએ છીએ. આપણે આજે જૂના વહેમોને હસી કાઢીએ છીએ, છતાં એ વહેમો કરતાંયે વધારે નુકસાન-કારક વહેમો તો પોષી રહ્યા છીએ.

આપણે એમ માનીએ છીએ કે પ્રત્યેક વિદ્યાર્થી શીખવા ઇચ્છતો જ નથી. જો તેના ઉપર શીખવાની ફરજ મૂકવામાં ન આવી હોત તો આપણી શાળામાં આજે એક પણ વિદ્યાર્થી ન હોત.

આપણો ખ્યાલ એવો છે કે આજે જે વિદ્યાર્થીઓનો સમુદાય કેળવણી લઇ રહ્યો છે તે કેવળ માતપિતાના દબાણને લીધે જ અથવા શિક્ષકની ધાકને પરિણામે જ. આ માન્યતા મોટો ભ્રમ છે. એ વાતમાં સત્ય છે કે આજે આપણે વિદ્યાર્થીઓને

જે શીખવી રહ્યા છીએ તે બધું મોટે ભાગે વિદ્યાર્થી દબાણ તેમ જ ભય કે લાલચને આધીન થઇને જ શીખે છે; પણ આનું કારણ એ નથી કે વિદ્યાર્થી શીખવાને નથી જ ઇચ્છતો, કે અભ્યાસ તરફ તેને અરુચિ જ છે. પરંતુ ખરી વાત એ છે કે આપણી શિક્ષણપદ્ધતિ એટલી બધી નીરસ, અશાસ્ત્રીય અને અર્થહીન થઇ પડી છે કે વિદ્યાર્થી તેની સામે કંટાળો બતાવી રહેલ છે. વિદ્યાર્થીની આ માનસિક સ્થિતિને આપણે અભ્યાસના અનાદર તરીકે ભૂલથી લેખી લઇ હરાવી માર્યું છે કે વિદ્યાર્થીને સ્વભાવથી શીખવું ગમતું જ નથી. વસ્તુતઃ એમ છે કે પ્રત્યેક મનુષ્યપ્રાણી એકલું પ્રેરણાબદ્ધ નથી. પશુ કેવળ પ્રેરણાને વશ વરતી પોતાનો જીવનવ્યવહાર ચલાવે છે. મનુષ્ય એટલા જ માટે પશુ નથી કે તેમાં કેટલીએક પ્રેરિત શક્તિઓ જન્મથી હોવા ઉપરાંત તે બુદ્ધિશાળી છે, વિચારશીલ છે. બુદ્ધિનો સ્વાભાવિક ઉપયોગ જ્ઞાનપ્રાપ્તિ અર્થે થાય છે. આ કારણે જ બાળકમાં જન્મ વખતે જેટલી શક્તિ હોય છે તેટલી જ શક્તિ તેનામાં કાયમને માટે ન રહેતાં તેમાં દિનપ્રતિદિન વધારો થતો જાય છે. વિકાસ મનુષ્યબુદ્ધિના યોગ્ય ઉપયોગમાં રહેલો છે. આ બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરવાની વૃત્તિ

એનું જ નામ અભ્યાસ કરવાની વૃત્તિ. જો બાળકમાં અભ્યાસ કરવાની વૃત્તિ સ્વાભાવિક ન હોત, તેમ જ જો મનુષ્યને માટે નવી નવી બાબતોનો અભ્યાસ એક અતિ આવશ્યક હાજત ન હોત તો બાળક હમેશને માટે બાળક જ રહ્યું હોત. આપણા અનુભવ ઉપરથી આપણે જાણીએ છીએ કે સમાજનો હરેક મનુષ્ય સામાજિક બનવા અને રહેવા માટે પ્રતિદિન તેની શક્તિમાં વધારો કરતો જ જાય છે. જીવવા માટેનો તેનો પ્રયાસ જ મનુષ્ય સ્વભાવતઃ અભ્યાસપરાયણ પ્રાણી છે એમ બતાવી આપે છે. જે અનેક મનુષ્યો કદી પણ શાળાનાં પગથિયાં ઉપર ચઢેલા નથી તે બધાને આપણે બિનકેળવાયેલ નથી કહી શકતા. તેઓ કદાચ બે વિષયોનું તલસ્પર્શી જ્ઞાન ધરાવતા ન હોય એ બનવાજોગ છે; છતાં તેમનામાં જ્ઞાન છે એમ તો સ્વીકારવું જ પડે. આ જ્ઞાન ક્યાંથી આવે છે? આજે એવી અનેક બાબતો છે કે જે શાળામાં શીખવાતી ન હોય છતાં વિદ્યાર્થીઓ જાણે છે. આ જ્ઞાન પણ ક્યાંથી આવે છે? ઉત્તર એ જ છે: કે એ જ્ઞાન વિદ્યાર્થીની જ્ઞાન મેળવવાની કુદરતી હાજતમાંથી જ આવે છે. જિજ્ઞાસાવૃત્તિ એ એક કુદરતી વલણ છે; તે વૃત્તિને સંતોષવાની ક્રિયામાં જ્ઞાનપ્રાપ્તિની ક્રિયા થયા જ કરે

છે. એ વલણને બોલવામાં કેળવણી–શિક્ષણનું કાર્ય ચાલે છે. આજની શાળાઓમાં આપણે વિદ્યાર્થીની જિજ્ઞાસાને પોષતા નથી. આપણે તો આપણી ભણાવી દેવાની મહત્ત્વાકાંક્ષાને પોષવા પ્રયત્ન કરીએ છીએ. આપણી મહત્ત્વાકાંક્ષા અને બાળકની જિજ્ઞાસાનો જ્યાં મેળ મળે છે ત્યાં તો બાળક શીખતું દેખાય છે; પરંતુ જ્યાં એનો પરસ્પર વિરોધ હોય છે ત્યાં બાળક આપણને અભ્યાસવિમુખ, મંદ ને મૂર્ખ લાગે છે. આથી જ આપણને લાગે છે કે વિદ્યાર્થી શીખવા ઇચ્છતો નથી. આથી જ આપણે તેના ઉપર દબાણ, ભય અને લાલચનો ભાર મૂકવા માગીએ છીએ. પણ એક વાર આપણી આ ભૂલ ભાંગે અને આપણે સમજી લઈએ કે વિદ્યાર્થી તો ભણવા ચાહે છે, પણ આપણે તેની જિજ્ઞાસા સમજી શકતા નથી, આપણે તેને સંતોષી શકતા નથી, આપણે તેને દોરી શકતા નથી તો. આપણે આપણી શિક્ષણપદ્ધતિમાં ઘણો જ ફેરફાર કરી નાખીએ. આપણે તેની જિજ્ઞાસા શામાં છે તે શોધીએ, જિજ્ઞાસાનું પૂરું પ્રતિબિંબ પડે તેવાં સાધનો યોજીએ, અને જિજ્ઞાસાને તૃપ્તિ મળે તેવી પરિસ્થિતિનું નિર્માણ કરીએ. આપણે તેને જેનું જ્ઞાન લેવાની ભૂખ હોય તેનું જ જ્ઞાન આપીએ. જે વસ્તુ તેના સ્વભાવને અનુકૂળ ન હોય, જે

વસ્તુ તેને નુકસાન કરે તેવી લાગતી હોય, તે તેના શિક્ષણમાંથી છોડી જ દઇએ.

આપણી એક બીજી માન્યતા એવી છે કે શબ્દના જ્ઞાન માત્રથી વસ્તુનું જ્ઞાન થાય છે. બાળક કે વિદ્યાર્થી જ્યારે કોઇ દોષ કરે ત્યારે જેઓ બાળકને સવાલ પૂછે છે કે "એમ કેમ થાય?" "એમ તે શી રીતે થાય?" ત્યારે તો તેમની આપણે દયા જ ખાઇએ. આવા પ્રશ્નોની નિઃસારતા અને પૂછનારનું અબૂજપણું આપણે સહેજે સમજી શકીએ છીએ. એમને આપણે જવા દઇએ. વ્યવહારમાં આપણે જે વાત સમજીએ છીએ તે વાત પણ શિક્ષણમાં ભૂલી જઇએ છીએ. 'વાતોનું વાળુ' થાય નહિ એ આપણે જાણીએ છીએ છતાં વિદ્યાર્થી બોધમાત્રથી નીતિમાન થઇ જાય એમ માનવાની ભૂલ આપણે જ કરીએ છીએ. વિદ્યાર્થી બોધનો શબ્દ યાદ રાખી શકે, બીજાને તે સંભળાવી પણ શકે; પરંતુ તેથી તેના જીવન ઉપર તેની કેટલી અસર થાય? ઘણા ઉપદેશકો સુંદર બોધ આપી બીજાને મુગ્ધ કરી નાખે છે, છતાં તેમને પોતાને માટે તો તે પોથીમાંનાં રીંગણાં જ રહે છે. આનું કારણ એમનું જ્ઞાન શાબ્દિક છે, હાર્દિક નથી. દરેક જ્ઞાન વાસ્તવિક હોય તો જ તે હાર્દિક થાય.

આજે શિક્ષણ માત્ર શબ્દ ઉપર રચાયું છે, વસ્તુ ઉપર નહિ; અને તેથી જ મનુષ્ય કેવળ તરંગ-સૃષ્ટિના ધૂમાડાના બાચકા ભરી રહ્યો છે, વાસ્તવિક સૃષ્ટિથી તે સદૈવ દૂર રહે છે ને તેથી તેમાં તે જીવી શકતો નથી; તેમાં જીવવાને માટે નાલાયક થાય છે. આવો માણસ વેદિયો ગણાય છે. આવું શિક્ષણ આપણને ઘણાં વર્ષોથી મળતું આવેલું છે, અને હજી તે ચાલુ જ છે. આને લીધે જ આપણે કર્તવ્ય છોડી વારંવાર દલીલબાજી ઉપર ચડી જઈએ છીએ. વાત એમ છે કે શબ્દના જ્ઞાનથી શબ્દનું જ જ્ઞાન થાય છે, વસ્તુનું નહિ. કેળવણીની શરૂઆત વાસ્તવિકતાના જ્ઞાનથી થવી જોઈએ. આનો અર્થ એવો ન થાય કે માણસને સ્થૂળ અને જડસૃષ્ટિનો ઉપાસક બનાવવાનો શિક્ષકનો ઉદ્દેશ હોય અથવા રહેવો જોઈએ. એ સ્થિતિ વળી શાબ્દિક જ્ઞાનની સ્થિતિને બીજે છેડે છે. વાસ્તવિક કેળવણીનો અર્થ સ્થૂળ કેળવણી એવો કરી નાખવામાં કેવળ જડવાદ રહેલો છે; સાચી કેળવણીમાં નથી કેવળ શબ્દને સ્થાન કે નથી એકલું નરી વાસ્તવિકતાને સ્થાન.

જીવનને ભાવનાપ્રધાન બનાવવા માટે, તેમાં કવિતા ને સૌંદર્ય ભરવા માટે કલ્પનાને જેટલું સ્થાન

આપી શકાય તેટલું જ સ્થાન જીવનને સાચી રીતે સમજવા માટે વાસ્તવિકતાને ઘટે છે. આ બધું ધ્યાનમાં લક્ષ આપણે કેળવણીની પદ્ધતિનું યોગ્ય નિર્માણ કરવું જોઇએ. માટે આપણે જે બધું શીખવીએ છીએ તે કેવળ વ્યાખ્યાનથી ન શીખવીએ. શિક્ષણના વિષયના મોટા ભાગનું જ્ઞાન આપણે વિદ્યાર્થીને તેના પોતાના અનુભવ, અખતરા અને અવલોકનથી જ કરાવીએ. બની શકે ત્યાં તમામ શિક્ષણ સાક્ષાત વસ્તુના પરિચયથી જ આપીએ. જ્યાં જ્યાં જ્ઞાનેંદ્રિયો દ્વારા જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનું હોય ત્યાં ત્યાં તે ઇન્દ્રિયો વડે જ જ્ઞાન લેવરાવીએ. આ માટે આપણે કેળવણીની યોજનામાં ઇંદ્રિયવિકાસને પ્રથમ સ્થાન આપીએ. ઉપરાંત વિદ્યાર્થીઓમાં અવલોકન કરવાની શક્તિ વધે તે માટે તેને શાળામાંથી બહાર કાઢી વિશાળ દુનિયાની સામે ખડા કરીએ. પ્રત્યક્ષ દુનિયામાં જીવવાથી માણસમાં અનેકવિધ શક્તિઓ ખીલી જાય છે; અનેક માણસોના પરિચયમાં આવવાથી, અનેક ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની ઉપકારવૃત્તિમાં જોડાવાથી અને બને તેટલો પ્રવાસ કરવાથી વિદ્યાર્થીનું અવલોકન ને અનુભવ વધે છે; આને લીધે તેનું જ્ઞાન વૃદ્ધિ પામે છે, અને તે શબ્દને પણ સમજણપૂર્વક ઝીલવાને યોગ્ય બને

છે. જેની કાનની ઇંદ્રિય કેળવાઈ નથી, તેમ જ જેને દુનિયાનું વાસ્તવિક જ્ઞાન નથી, જે વાસ્તવિકતાથી દૂર છે, તેને શબ્દમાં રહેલ ચમત્કૃતિ સમજાતી નથી. તેના આગળ કવિતા નકામી છે; કોઈ પણ શબ્દચિત્ર અર્થ વિનાનું છે; કોઇ પણ ભાવના ગોટાળા રૂપ ભાસે છે. આજે સમાજની આ દશા છે. શુદ્ધ કાવ્યને આજે સમાજમાં સ્થાન નથી. આજે સમાજ ભાવનાને કેવળ અસંભવ કલ્પના ગણી કાઢે છે. સમાજ આજે ક્ષુદ્ર નાટકોમાં રસ લે છે. સમાજનું વાચન આજે સામાન્ય નવલ-કથાઓમાં પરિસમાપ્ત થાય છે. ભવિષ્યના ગર્ભમાં ડૂંકી મર્યાદામાં પણ સમાજની દૃષ્ટિ પડતી નથી. તેનું કારણ આજની શબ્દની કેળવણી છે. આપણે ભાવિપ્રજાના હિતની ખાતર આપણો ભ્રમ દૂર કરવો જોઇએ, અને બનતી મહેનતે આપણા વિદ્યાર્થીઓને પ્રત્યક્ષ અને વાસ્તવિક જ્ઞાન વધારે આપવું જોઇએ.

આપણો એક ખ્યાલ એવો છે કે બુદ્ધિશાળી વિદ્યાર્થીને જ ભણવાનું ગમે છે ને ઠોઠ વિદ્યાર્થીને ભણવું નથી ગમતું. ઉલટાવીને બોલીએ તો એમ કહેવાય કે જે વિદ્યાર્થીને ભણવું ગમે છે તે બુદ્ધિશાળી છે, ને જેને ભણવું

નથી ગમતું તે ઠોઠ છે. આ માન્યતામાં પૂરેપૂરી ભૂલ છે. પ્રત્યેક મનુષ્ય બુદ્ધિશાળી તો છે જ, પણ પ્રત્યેક મનુષ્યને બધું જ ભણવું ગમતું નથી. કોઇને કંઇ ભણવા પ્રત્યે આદર હોય છે, કોઇને કંઈ ભણવા પ્રત્યે. કેટલાક એવા હોય છે જેમને ગણિત ઉપર અસાધારણ પ્રેમ હોય છે, જ્યારે ઇતિહાસ સાથે તેમને દુશ્મનાવટ હોય છે. આ માણસમાં બુદ્ધિ નથી એમ તો કેમ જ કહેવાય? બુદ્ધિ વિના ગંણિત જેવા વિષયમાં રસ લેવાનું બની જ નથી શકતું. ત્યારે તેને ઇતિહાસ કેમ ગમતો નથી? એનો ઉત્તર એટલો જ કે એ વિષયમાં તેને મજા પડતી નથી; એ વિષયનું તેના મનમાં વાતાવરણ નથી. માટે જો આપણે કોઇને એકાદ વિષયમાં રુચિ બતાવતો ન જોઇએ તો એમ ન કહી શકાય કે તે ઠોઠ છે કે નાલાયક છે; પણ અમુક વિષયમાં તેને મજા નથી પડતી એટલું કહેવું જ વ્યાજબી અને ડહાપણ ભરેલું છે.

આપણું કામ તો એટલું જ કે વિદ્યાર્થી કયા વિષયમાં ખાસ રુચિ ધરાવે છે તે જાણી લઇને તે વિષયમાં પ્રવીણ બનાવવામાં આપણે તેને મદદ કરીએ. આજની આપણી શાળાઓની પરીક્ષાપદ્ધતિ અને વિદ્યાર્થીને ઉપલા વર્ગમાં ચઢાવવાની રીતિને

લીધે એકાદ બે વિષયમાં પ્રવીણ અને પ્રતિભાવાળા કેટલાયે વિદ્યાર્થીઓને ઠોઠમાં ખપી સહવું પડ્યું છે. ઘણી વાર એવું બને છે કે જેમને નિશાળનો એકેય વિષય આવડતો નથી હોતો તે જીંદગીમાં બુદ્ધિભર્યાં, હેરત પમાડે તેવાં કામો કરે છે; એટલું જ નહિ પરંતુ ઘણી વાર જે જે વિષયો તેમને શીખવા ગમતા ન હતા, જેમાં જેમાં તે ઠોઠ હતા તેમાં જ તે સમાજમાં પ્રતિષ્ઠા ભોગવતા જોવામાં આવ્યા છે. કારણ એ છે કે બુદ્ધિશાળી કહેવાતા વિદ્યાર્થીઓને શાળાઓ બધા વિષયો એકીસાથે શીખવવાની યોજના કરી રહી છે. એકાદ વિષયમાં પ્રવિણતા મેળવવા માટે પણ આજે તો બધાય વિદ્યાર્થીઓને એક જ બીબામાંથી નીકળવું પડે છે. જેને એ બીબામાંથી નીકળતાં આવડ્યું તે હોશિયાર ને બીજા બધા ઠોઠ, એવી આપણી ગણના છે. ઘણી વાર વિદ્યાર્થીને શાળામાં આવીને ઠોઠ બનવું પડે છે; એને માથે એવી ફરજ જ આવી પડે છે. શાળા જે શીખવવા માગતી હોય તેને માટે જો તેનું વલણ જ ન હોય તો તેણે તો શાળાના કાર્યને નમસ્કાર કર્યા વિના ચાલતું જ નથી; એટલામાં તો તે ઠોઠના ઉપનામને પામે છે! પણ જો પ્રત્યેક મનુષ્યને આ સમાજમાં સ્થાન છે જ, તો પછી એ સ્થાન માટે મનુષ્ય યોગ્ય થાય એવી

વ્યવસ્થા કરવાનું કામ શિક્ષકોનું છે; અને તે કામ આપણે સમજણપૂર્વક ઉપાડી લેવું જોઇએ.

આપણો એક ખ્યાલ એવો છે કે વિદ્યાર્થીઓ શિક્ષા વિના અભ્યાસપરાયણ થાય જ નહિ. આ ખ્યાલ આપણા દેશના શિક્ષકોમાં જ છે એમ કાંઇ નથી; યૂરપ અમેરિકા જેવા આગળ વધેલા દેશોમાં પણ આવો ખ્યાલ રાખનારાઓ આજે પણ પડ્યા છે. યુરોપિયન કાયદો શિક્ષકને વિદ્યાર્થી ઉપર યોગ્ય હાથ ચલાવવાની છૂટ આપે છે; થોડા જ વખત પહેલાં ઇંગ્લાંડમાં વિદ્યાર્થીને શિક્ષા કર્યાના ગુન્હા માટે એક શિક્ષકને તકસીરવાર ગણવામાં આવ્યો ન હતો. સમાજની માન્યતા ગમે તે હોય, કાયદો ગમે તે હોય, પરંતુ શિક્ષણના વિષયમાં તો માનસશાસ્ત્ર અને જીવનશાસ્ત્રને પ્રમાણભૂત ગણવાં જોઇએ. માનસશાસ્ત્રીઓ કહે છે કે શીખવાની શક્તિ–પછી આપણે તેને બુદ્ધિ કહીએ, ગ્રહણધારણશક્તિ કહીએ, ગમે તે નામે ઓળખીએ પરંતુ તેને શિક્ષા સાથે કશો સંબંધ નથી. શરીરને શિક્ષા કરવાથી બુદ્ધિનો વિકાસ થાય નહિ; સ્મરણશક્તિ ખીલે નહિ. આવો મત આજના ડૉક્ટરોનો પણ છે. શિક્ષાથી વિદ્યાર્થીના શરીરને ચોક્કસ રીતે બેસવાની ફરજ પાડી શકાય,

પરંતુ તેના મનને વિષયાભિમુખ તો નજ કરી શકાય; કારણ કે મન શરીરથી પર છે. શરીરની ગમે તેટલી બાહ્ય સ્થિરતાની પેલે પાર ચંચળ મન ભટકી શકે છે. શિક્ષામાં ભય રહેલો છે. આજે આપણે આપણી પ્રજાને ભયભીત થયેલી જોઇએ છીએ તેનું એક કારણ આપણી શિક્ષા-પદ્ધતિ છે. શિક્ષાથી ભયની વૃત્તિને પોષણ મળે છે; તેનાથી માણસ ડરપોક અને ગુલામ બને છે. બાળકના કોમળ મગજ ઉપર શિક્ષાની ભારે ભયંકર અસર થાય છે. શિક્ષા તેનું જીવન ખારૂં બનાવી શકે છે. શિક્ષાનો ભય તેની આંખ સમીપ નિરંતર ખડો રહેતો હોવાથી, નથી વિદ્યાર્થીમાં તેજ આવતું કે નથી તેનામાં બળ આવતું. બાળક ધીમે ધીમે શિક્ષાથી એટલું તો બ્હીતું થઇ જાય છે કે તે શિક્ષા થવાના કોઇ પણ પ્રસંગની સામે થઈ શકવાની શક્તિ ખોઇ બેસે છે. દેશ કે ધર્મ ખાતર પણ તે શિક્ષા થવાના પ્રસંગે નાસી છૂટે છે. શિક્ષાના પરિણામે મોટી ઉંમરે પહોંચેલા સુદ્ધ બાંધાવાળાઓ પણ 'ચોર મારશે તો?' એમ કહીને રાત પડે છે ત્યારે ઘણી વાર સ્વપ્નમાં ચોરથી બ્હીએ છે.

શિક્ષા માણસને ભયનું શિક્ષણ આપે છે.

નિર્ભયપણાનો એ મૂળમાંથી જ નાશ કરે છે. જો આપણે નિર્ભય માણસો જોઇતા હોય, જો આપણે અન્યાયની ખાતર મોટા માન્ધાતા સામે પણ થઇ જાય એવા પ્રાણવાન માણસો પેદા કરવા હોય તો આપણે વિદ્યાર્થીને આપણી શાળાઓમાં શિક્ષકની સોટીથી ડરતો બનાવવા કરતાં કશાથી ન ડરે તેવો જ બનાવવો જોઇએ. શિક્ષા કરવાથી માણસમાં શિક્ષા ખમવાની શક્તિ આવે છે એ દલીલનું પોકળપણું અને ક્ષુદ્રતા બન્ને એવાં છે કે એ વિષે કશું કહેવાની જરૂર જ ન હોય. જો એમ હોય તો તો બાળકને યોગ્ય સિપાઇ બનાવવા માટે તેને રોજ શિક્ષા કર્યા જ કરવી જોઇએ; મનુષ્યો આ દુનિયાનાં દુઃખો સહન કરી શકે તેટલા માટે શિક્ષાની શાળા જ કાઢવી જોઇએ! પણ એ દલીલની સામે તો આટલો ઉત્તર પણ ન ઘટે.

"સોટી વાગે ચમચમ ને વિદ્યા આવે રમઝમ" એ ભયંકર અસત્યથી તો આપણે વેગળા જ રહીએ. એ કહેવત આપણું ધર્મશાસ્ત્ર કે શિક્ષણશાસ્ત્ર ન જ બને. 'પરમેશ્વર પણ પાપીઓને શિક્ષા કરે છે, માટે શિક્ષા ધર્મ્ય છે.' એ વિચાર પરમેશ્વરની મહત્તા અને દયા ન સમજનારનો છે. પરમેશ્વર તો પ્રત્યેક મનુષ્યને પોતાનાં

પાપો ધોવાય તે માટે તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા સુંદર એવી તક આપે છે; તે વેર લેતો નથી કે શિક્ષા કરતો નથી. કોઇ પાપી માણસ ખુશીથી પ્રાયશ્ચિત્ત લઇ શકે છે, પણ શિક્ષક વિદ્યાર્થીને શિક્ષા કરીને પ્રાયશ્ચિત્ત કરાવી શકતો નથી. વિદ્યાર્થી પોતે પોતાના પાપ માટે પ્રાયશ્ચિત્ત લે એ જુદી વાત છે. એમ કરવામાં શિક્ષક શિક્ષા કરી વિદ્યાર્થીને બાયલો બનાવતો નથી. જે પોતાની ઇચ્છાથી પ્રાયશ્ચિત્ત લે છે તે તો શૂરવીર છે; જે બીજાને હાથે શિક્ષા સહન કરી આવે છે તે કેવળ કાપુરુષ છે. આવા કાપુરુષને શિક્ષા કરનાર મનુષ્ય અધમ છે.

બાલજીવનમાં ડોકિયું

ગિજુભાઈ

રેતીમાં કૂવા

કેટલાંએક બાળકો રેતીમાં કૂબા બનાવે છે, કેટલાંએક તેમની પાસે બેઠાં બેઠાં બધું જુએ છે. કૂબા બનાવતાં બનાવતાં તેઓ અલકમલકની વાતો કરે છે; કોઇ વાર બાની, બાપાની, કાકાની, મામાની ને માશીની કથા ચાલે છે તો કોઇ વાર નિશાળની ને માસ્તરની તો વળી કોઈ વાર લગ્ન કે સંમેલન જેવા હમણાં જ ગયેલા પ્રસંગોની વાતો ચાલે છે. બાળકો કામ અને વાતોમાં તલ્લીન છે; મુખ પર મહેનત ને તેની મજાનાં ચિન્હો સ્પષ્ટ છે. સૌ એકબીજાને મદદ કરે છે. કોઇને તરસ લાગે છે તો બીજું દોડીને પાણી લાવે છે; કોઇનો કૂબો ઘણો બધો સુંદર થયો હોય છે તો બીજાં બધાં તેને વખાણે છે. કૂબાની વિવિધતા, તેની સ્વચ્છતા, તેનું પાકું કામ, તેના ફરતી પૂરેલી રાંગોળી, તેની ચારે બાજુએ બાંધેલો કિલ્લો ને કૂબા ઉપર ફરકતી ધજા ને મહીં પધરાવેલ મૂર્તિ:

આ બધું બાળકો વારંવાર સળીસળીને જુએ છે ને ફરીફરીને ખુશી થાય છે. હરખ માતો નથી. ગમ્મતમાં આવી જઈ કૂબા ફરતાં ગોઠવાઈ જઈ ધ્યાન કે પ્રાર્થના કરવા બેસી જાય છે; અથવા ત્યાં ને ત્યાં જ એકાદ વાર્તા જમાવે છે. લહેરમાં આવી જાય તો મોટાભાઈને કે બહેનને બોલાવી લાવી પ્રેમપૂર્વક બધું બતાવે છે. પોતાની મજાનો તેને સ્વાદ ચખાડે છે. કેટલા કલાક નીકળી ગયા તેની તેમને ખબરે પડતી નથી. ખાવાનું ને પીવાનું બંને ભૂલી જાય છે. બાપ કહેઃ "એલા છોકરાંઓ ચાલો છો કે? હવે અંધારું થયું." જવાબ મળશેઃ "હા, હમણાં આવીએ છીએ." બા કહેઃ "એલી આવે છે કે? વાળુનો વખત થયો છે." ઉત્તર આવે છેઃ "ના, આજે મારે નથી ખાવું."

સુંદર કૂબાને, મિત્રોની મંડળીને, મીઠી વાતોને અને મનના આરામને છોડીને કોઈને જવું ગમતું નથી.

પણ રાત્રિ પડે છે; અંધારું થઈ જાય છે. પ્રસન્ન આંખોની વીજળીથી એકબીજાં એકબીજાંને મળે છે ને જુદાં પડે છે. આનંદભીનાં હૈયાં કયાં ઠાલવવાં? કોઈ બા પાસે કાલી કાલી વાતો કરી કૂબાનું પુરાણ કહે છે, ને બાપાને કહે છેઃ "કાલે

આવજો, કૂબા બંતાવીશ." કોઇ ઘેર જઇને કૂબાના આનંદમાં ગાવા માંડે છે, તો કોઇ વળી માને વાસણ ઊટકાવે છે, તો કોઇ બાપાને પાણી પાય છે. કોઇ તો આનંદમાં ને આનંદમાં ભૂખ્યું ને તરસ્યું ઊંઘી પણ જાય છે.

: ૨ :

સંધ્યાટાણે

બાપા ગામમાંથી આવે છે. નાનાં બાળકો તેની ફરતાં વીંટાઇ વળે છે: "બાપા શું લાવ્યા?" "બાપા શેરડી તો લાવ્યા છોને?" "બાપા મારે સારૂ ગરિયો લાવ્યા કે?"

બાપા છત્રી જોડા કોરે મૂકી પાઘડી ઉતારી બેસને છેડે બાંધેલું પોટકું છોડે છે. જમરૂખ ખાતાં ખાતાં છોકરાંનાં મ્હેાં મલકાય છે. નાનો રમુ ગરિયો લઇ દોડ્યો જાય છે, મોટો રમુ નવી આણેલી બાળપોથી ઝટઝટ ઉઘાડી વાંચવા બેસે છે, ને નાની બેન બાપાએ આણેલી ચોળી લઇ બાને બતાવવા રસોડામાં દોડે છે.

વાળુપાણી થયા પછી બા કહે છે: "ચાલો બેલાં વાર્તા કહીએ." નાની બેન વચ્ચે બેસે છે; બીજાં બધાં ફરતાં બેસે છે.

"એક હતો રોંજા,
રોટલા તાજા;
ઘી થોડું,
માટલી ફોડું."

બધાં ખડખડ હસી પડે છે.

રસિલા કહે છેઃ "બા, ઓલી કિસકી ડોશીની વાર્તા કહોને?"

બા ધીરેથી ઉપાડે છેઃ—

"એક હતી ડોશી."

બધાં ઘડીકમાં જાણે ચૂપચાપ. બાની સામે બધાં ટગરટગર જોઇ રહ્યાં છે. કોઇને મટકું મારવું ય ગમતું નથી; ડોશીનું શું થયું તેનો સૌ વિચાર કરે છે. ત્યાં તો ડોશી ઢમ્ લઇને અવાજ કરીને રાખ ઉડાડી ભાગે છે, ને છોકરાં બધાં ખડખડ હસી પડે છે; માને ખોળે આળોટે છે, ગળે બાઝે છે, ખભે ચડે છે. વાર્તાના મીઠા ઘેનમાં બાળકોની આંખો ઘેરાય છે. એક પછી એક સૌ નિદ્રાને ખોળે ઢળે છે. ઊંઘતા ચહેરાઓ ઉપર પેલી વાર્તાની ગમ્મતનાં નિશાનો ચોખ્ખેચોખ્ખાં વારે-વારે નજરે પડે છે.

: ૩ :

બાકસની મજા

કોઇ એક નાનું બાળક એકાદ બાકસમાં દીવાસળીઓ ભરે છે ને પાછું કાઢે છે; વળી ભરે છે ને પાછું કાઢે છે: એમ કયારનુંય કરે છે. મા પાસે છે કે દૂર તે સાવ ભૂલી ગયું છે. ઘરમાં ભાઇ-બહેનો રડે છે કે હસે છે તે તેના કાને આવતું નથી. બા કહે છે: "બાપા, શું કરો છો?" પણ ઉંચું કોણ જુએ? જરાક સોદું મલકે છે. કામવાળી કહે છે: "બેન, આમ તો જુઓ." પણ કોને પરવા છે? બાકસની મજા જુદી છે. પિતા અખતરો કરે છે. કહે છે: "ચાલો બેન, આ કાચ તો જુઓ." બેનને મન બાકસની રમત વધારે છે. બધાં ભેગાં થાય છે. સૌ દૂર દૂરથી બેનની રમત જોવા બેસે છે.

રમત ચાલે છે. બાકસ ભર્યું, પાછું ઠલવ્યું. બેન પ્રસન્ન છે, એકાગ્ર છે. અંદરનો આત્મા બાકસ ઉપર એકતાન થયો છે. બાકસમાં તેને જીવનરસ લાગે છે; આનંદ અવધિ ભાસે છે. નાનો રમતિયાળ ચિત્ત જઇને બચી ભરી લે છે.

બાપા કહે છે: "બેન, બચી આપોને?" બેન 'ચુ' કરતી એક મીઠી બચી લઇ રમતે વળે છે:

: ૪ :

પતંગિયા સાથે

ઘરને ફરતી વાડી છે. હજારો ફૂલો થયાં છે. ભમરા ને પતંગિયાં ઉડાઉડ કરે છે. વિસુ લીલુને કહે છેઃ "ચાલો, પતંગિયાં પકડીએ."

લીલુ કહે છેઃ "ચાલો."

વિસુ લીલુ પતંગિયાંની પાછળ પડ્યાં છે. પતંગિયાં જેમ ઉડવા જાય છે પણ નથી ઉડાતું ત્યારે એકબીજાની સામું જોઈને હસે છે.

પતંગિયાંને કહે છેઃ "ઉભું રહે, હમણાં તને પકડું. જાઈશ કયાં?" હળવેથી લીલુ પાસે જાય છે. પગનો અવાજ નથી, હાથનો અવાજ નથી; શ્વાસ પણ રોકયો છે. આંખો પાંખ ઉપર સ્થિર છે. બધું જાણે શાંત અને સ્થિર છે. હલતી પાંખો સ્થિર થાય છે; નાની આંગળીઓ ઉડે છે ને ટપ દઈને પતંગિયાને પકડી લે છે. વિસુ દોડે છે.

લીલુ કહે છેઃ "લે જો, પકડયું કે નહિ?"

લીલુના મ્હોં સામું તો જુએ! હૈયાંનો હરખ જાણે મોઢા ઉપર આવીને બેઠો. નાના દાડમની કળીઓ જેવા દાંત કિલકિલ હસે છે; જાણે ફૂલો ખરે છે. બે ગાલે બે ખાડા પડ્યા છે. વિસુ કહે છેઃ "લીલુ,

હવે પતંગિયાને ઉડાડી મૂક. બિચારૂં રોતું હશે. એની મા પાસે જવું હશે.”

લીલુ કહેઃ “લે ત્યારે.”

પતંગિયું ઉડી ગયું. લીલુ વિસુ બીજું પતંગિયું પકડવા દોડ્યાં. પતંગિયાનો કયાં પાર હતો? લીલુ વિસુ કયાં થાકે એવાં હતાં?

: ૫ :

મોઢાં રંગીયાં

મા રાંધે છે; બાપા વાંચે છે. નાનાં નાનાં બાળકો ભેગાં થાય છે. કહે છેઃ “ચાલો આપણે મોઢાં રંગીએ.” ચંદન બાપાજીના કબાટમાંથી વૉટર કલરની પેટી લઇ આવે છે. હળવેથી બાપાની જેમ રંગો કરી પીંછીથી બાપા જેમ બધાંને રંગે છે. વિણા કહેઃ “બા, મારે ગાલે વાદળી ચાંદલો કરજે. એક દાઢી ઉપર પણ કરજે. બરાબર બા જેવો.” ભાનુ કહેઃ “બેન, મારા મોઢાં ઉપર મોટી મોટી મૂછો બનાવી દે. બરાબર કાળી ને લાંબી.”

ચંદને મોહનના ગાલે પીળા સાથિયા કર્યા, ચાંદુના નાકે ધોળું તિલક કર્યું, ને ચિનુના ગળે

લીલો રાતો ગળપટ્ટો પાંજ્યો. પછી પોતે કપાળે ચાંદા જેવડો ચાંદલો કર્યો.

બાપા કહેઃ "વાહ, આ તો અત્યારમાંથી મારા જેવા ચિતારા થયાં. એલા, આ બધું કોણે ચીતર્યું?"

ચંદન કહેઃ "મેં."

બાપા કહેઃ "ઠીક. આ રંગની પેટી તમારી. હવેથી મોઢાંને બદલે કાગળમાં ચીતર કાઢજો. તમને હું કાગળ આપીશ..."

: ૬ :

વરસાદનો આનંદ

વરસાદ વરસે છેઃ નેવે પાણી માતાં નથી; ફળિયામાં પાણીનું તળાવ ભરાયું છે. ઘડીકમાં આમથી ઝપાટ આવે છે; ઘડીક વરસાદ મોળો પડે છે, તો ઘડીક તો વળી એવો ઝાપટે છે કે વાત કરો ભાં. ભીખુ કહેઃ "લાવ, હું અને નભુ નહાવા પડીએ." બાપા કહેઃ "હા, જાઓ અને જરાક કૂદી આવો." એ તો છલંગ મારીને કૂદ્યા. ત્યાં તો આજુબાજુનાં છોકરાં આવ્યાં ને બધાં બોલ્યાંઃ

"આવ રે વરસાદ,
ધેવરીઓ પરસાદ,..

ઉની ઉની રોટલી ને
કારેલાંનું શાક.

આવ રે વરસાદ,
નેવલે પાણી,
નઠારાની છોકરીને
દેડકે તાણી.”

બધાં નેવાં નીચે નહાયાં, ઘોરિયામાં નહાયાં, ખાડામાં નહાયાં, ખાડે ખાડે કૂદી આવ્યાં; સામે પવને ચાલ્યાં, વરસાદ સામે દોડ્યાં. ખૂબ ને ખૂબ નહાયાં; ધરાયાં ત્યાં સુધી નહાયાં.

બાપા કહેઃ “અલ્યાં આવો હવે, ટાઢ ચડી છે. ઘરમાં જઈને સગડી પાસે જ બેસી જાઓ.” બધાં સગડી પાસે બેસી ગયાં; ને એવી તો ટાઢ ઉડાડી કે પાછાં સગડી જેવાં ગરમાગરમ થઈ ગયાં.

વિનુ કહેઃ “બાપા, હું મોટો થઈશ ત્યારે અનેય નહાવા જવા દેશોને ?”

ચમન કહેઃ “બાપા, કાલે મારો વારો.”

વિષ્ણુ કહેઃ “આપણે તો વરસાદ પહેલી ફરવા નીકળવાના.”

વરસાદની વાતો કેટલોયે વખત ચાલી: વરસાદની ને દેડકાંની ને પવનની ને નદીની કેટલીયે વાતો ચાલી. બાપાએ તો વરસાદનું મહાભારત કીધું.

૭

નવી શાળાની નવી રમત

એક સ્વયંશિક્ષણની શાળા હતી. નાનું બાળક ફરતું હતું, ખબર નહોતી પડતી કે તે આનંદમાં છે કે શોકમાં. ઘડીક આમતેમ ફર્યું. એક રમકડું હતું; નામ તો કોણ જાણે જે હોય તે ખરું. લીધું ને રમવા માંડ્યું. બાવલું કે ઘોડાગાંડી કે એવું રમકડું ન હતું. લાકડાની લાંબી પેટી જેવું હતું. એમાં દસ ગોળ દડા જેવું હતું. બાળકે તો દસેય દડા કાઢ્યા ને તેને ફરીને નાખવા માંડ્યા. બોટા બાનામાં જાય તો કાઢીને સાચામાં નાખે. એ તો એમાં એવું રોકાઈ ગયું કે જાણે કયાંનું કયાંય ઉંડું ઉતરી ગયું; જાણે મનના ઉંડા કૂવામાં ગયું. શરીર બધું સ્થિર થઈ એકલી આંગળીઓ હલતી હતી; મોઢા ઉપર ઘડીક સ્મિતની તો ઘડીક આશ્ચર્યની રેખાઓ દેખાતી હતી. થાક લેવાનું તો તેને સાંભરતું યે નહોતું. બીજાં બાળકો આમતેમ રમતાં હતાં; તે કયારે ચાલ્યાં ગયાં તેનીયે એને ખબર ન પડી. રમત રમાઈ રહી. બાળકે આમતેમ જોયું. મુખ ઉપર શાંતિ, ગંભીરતા ને ઉંડો આનંદ હતો. તે કોઈને શોધતું હતું. એકાએક તેની નજર શિક્ષિકા ઉપર પડી. તે દોડ્યું; નાના હાથ લંબાવી એ શિક્ષિકાને

બાઝી પડ્યું. પ્રસન્નતાને શિક્ષિકાએ પ્રસન્નતાથી વધાવી. બીજી બધી વાતચીતમાં મૌન હતું. બાળક કૂદતું કૂદતું બહાર રમનારાં બાળકોમાં ભળી ગયું. તેના આનંદે બીજાંની ગમ્મતમાં વધારો કર્યો.

: ૮ :

નાની સેવાભગિની

રમા આમ જાય ને તેમ જાય; જે મળે તેને હસતી હસતી કંઈ વાત કરે છે. કોઈની ઓઢણી નીકળી ગઈ હોય તો તેને પહેરાવે છે; કોઈને નાડી બાંધી આપે છે; કોઈને હગવા મૂતરવા લઈ જાય છે. કોઈ રડે તો રમાથી ન ખમાય. રડે તો કહેશે: "લે આ મારૂં બુતાન લે." તને મારી પેન્સિલ આપું? લે મારી નોટમાં તું ચિત્ર કાઢ." રમા શિક્ષિકા પાસે આવીને કહે છે: "સારીબહેન, આજ તો અમારે ત્યાં મહેમાન આવ્યા હતાને, તે લાડવા કર્યા હતા, દાળ કરી હતી ને ભજિયાં કર્યાં હતાં. કાલે મહેમાનને આપણી નિશાળ જોવા લાવીશ."

રમા આખો દહાડો ઝીણું ઝીણું હસે છે. કોઈકને મદદ કર્યા પછી કાચમાં જોઈ માથું ઓળે છે; ને ઓળતાં ઓળતાં જાતજાતનાં મોઢાં કરી હસે છે. શિક્ષિકા તેને ભાળી જાય છે, તો હસતી

હસતી કયાંની કયાંય ભાગી જાય છે. શરીર જાણે હાથી જેવું; ચાલે તો ધમધમ ! પણ કામકાજ તો આખો દહાડો ચાલે. દિવસ કયાં જાય છે તેની રમાને ખબર ન પડે. એ તો કહેશેઃ "હયેા, નિશાળ બંધ થઇ ગઇ? ઠીક ત્યારે, આવશું હવે કાલે."

રમાનો આનંદ સેવામાં છે.

: ૯ :

રમવાનો દિવસ-કામનો દિવસ

આજેયે રામજીને ચિત્રો કાઢવાં ગમે છે. એવો તો મોજી કે કાઢવા બેસે તો આખો દહાડો ચિત્રો કાઢયાં જ કરે; ને ન કાઢે તો એક લીંટો પણ ન કાઢે. ન કાઢવાં હોય તો તેની મરજી. શિક્ષકને કહેતોય નથી કે "મારે ચિત્રો નથી કાઢવાં." એ તો કંઇક બીજું કામ લે છે, ને તેમાં મંડી પડે છે. વખતે કહે છે પણ ખરો કે "ભાઇ, આજે હું એક લીંટી પણ નહિ દોરું. આજે વાંચીશ પણ નહિ... બસ. આજે તો રમ્યા જ કરીશ." ત્યાં ભીમજી આવે છે. "આજે તો રમવાની મજા આવે એવું છે." દામુને શામજી કહે છે; "તડકામાં ફરવાનું મન થાય છે." બધાય કહે છેઃ "અમે તડકામાં રમીએ?" શિક્ષક કહેઃ

"ભલે ઉપડો. વળી કાલે કામ કરજો." બધા પટપટ ઉપડવા લાગે છે. કોઇ શિક્ષકને અડતો જાય છે, કોઈ એની સામે એકાદ પ્રેમભરી નજર ફેંકતો જાય છે; તો કોઇ સામું યે જોતો નથી. બધા ખૂબ રમે છે; આખો દહાડો રમે છે. કોઇ એમને બોલાવતું નથી. બે કલાકે પાછા આવી સૌ પોતાની મેળાએ લખવા, વાંચવા કે ચિત્ર કાઢી શિક્ષકને બતાવવા દોડે છે; પણ શિક્ષક જડતા નથી એટલે શોતે છે. ચંદ્રા હસતી હસતી પોતાના અક્ષર શિક્ષકને બતાવવા દોડે છે, ને કહે છેઃ "પહેલાં કરતાં આ અક્ષરો સારા છે." પુષ્પા કાલું કાલું બોલી રમતોની વાતો કરે છે.

બધાં આનંદ અને ઉત્સાહથી કામે વળગ્યાં છે.

: ૧૦ :

ઘેરથી નિશાળે

એક વાણિયો હતો. રોજ છોકરાને નિશાળે લઇ જાય. છોકરાને નિશાળે જવું ન ગમે. વાણિયો તેને પરાણે પકડીને લઇ જાય. કોઇ વાર ટાંગા-ટોળી કરે, કોઈ વાર સોટીના માર મારતો જાય, ને કોઇ વાર ચોંટિયા ને ધબ્બાનો વરસાદ પણ ચાલે. બાકી ગાળોની અંજલિઓની તો વાત જ

શી ? અમસ્તો છોકરો રમે, જમે ને ભમે. ડહા-ગરો પણ ખરો. પણ નિશાળનું નામ પડે ત્યાં ટાઢ વાય, શરીર સંકોચાય, મન ઝાંખું પડે ને કંઈનું કંઈ થઈ જાય. જઈને વાણિયો માસ્તરને કહે: "એને મારી મારીને સીધો કરશો ત્યારે ઠેકાણે આવશે. જોજો, ઘેર ભાગી આવવા દેશો નહિ!" પછી માસ્તર કેવી રીતે ભણાવે તે કહે-વાની જરૂર છે?

: ૧૧ :

ધ્યાન નથી રાખતો?

નિશાળના ઘોંઘાટમાં છોકરાઓ બેઠા છે. માસ્તર પલાખાં પૂછે છે. ચટચટ સવાલજવાબો થાય છે. એક છોકરાને એની નાની રૂપાળી બેનનું મોઢું ને બોલ સાંભરે છે. મનથી તે બેન પાસે જાય છે. માસ્તરનો પ્રશ્ન કાને પડે છે, પણ તેને સંભળાતો નથી. "અલ્યા, કયાં ધ્યાન રાખે છે? સાંભળતો નથી?" એક સોટીનો ચમકાર ને બાળકની એકાગ્રતાનો ભંગ! અશ્રુનાં પ્રવાહ સાથે માસ્તરને લેખાંના ઉત્તર મળે છે. ઉત્તર ખોટો છે. વળી બીજી સોટી ને એક ધબ્બો મળે છે: "જો ભણવા આવ્યો છે! ધ્યાન નથી રાખતો?"

"ભલે ઉપડો. વળી કાલે કામ કરજો." બધા પટપટ ઉપડવા લાગે છે. કોઇ શિક્ષકને અડતો જાય છે, કોઈ એની સામે એકાદ પ્રેમભરી નજર ફેંકતો જાય છે; તો કોઇ સામું યે જોતો નથી. બધા ખૂબ રમે છે; આખો દહાડો રમે છે. કોઇ એમને બોલાવતું નથી. બે કલાકે પાછા આવી સૌ પોતાની મેળાએ લખવા, વાંચવા કે ચિત્ર કાઢી શિક્ષકને બતાવવા દોડે છે; પણ શિક્ષક જડતા નથી એટલે ગોતે છે. ચંદ્રા હસતી હસતી પોતાના અક્ષર શિક્ષકને બતાવવા દોડે છે, ને કહે છે: "પહેલાં કરતાં આ અક્ષરો સારા છે." પુષ્પા કાલું કાલું બોલી રમતોની વાતો કરે છે.

બધાં આનંદ અને ઉત્સાહથી કામે વળગ્યાં છે.

: ૧૦ :

ઘેરથી નિશાળે

એક વાણિયો હતો. રોજ છોકરાને નિશાળે લઇ જાય. છોકરાને નિશાળે જવું ન ગમે. વાણિયો તેને પરાણે પકડીને લઇ જાય. કોઇ વાર ટાંગા-ટોળી કરે, કોઈ વાર સોટીના માર મારતો જાય, ને કોઇ વાર ચોંટિયા ને ધબ્બાનો વરસાદ પણ ચાલે. બાકી ગાળોની અંજલિઓની તો વાત જ

શી ? અમસ્તો છોકરો રમે, જમે ને ભમે. કહ્યા-ગરો પણ ખરો. પણ નિશાળનું નામ પડે ત્યાં દાઢ વાય, શરીર સંકોચાય, મન ઝાંખું પડે ને કંઈનું કંઈ થઈ જાય. જઈને વાણિયો માસ્તરને કહેઃ "એને મારી મારીને સીધો કરશો ત્યારે ઠેકાણે આવશે. જોજો, ઘેર ભાગી આવવા દેશો નહિ!" પછી માસ્તર કેવી રીતે ભણાવે તે કહે-વાની જરૂર છે?

: ૧૧ :

ધ્યાન નથી રાખતો?

નિશાળના ઘોંઘાટમાં છોકરાઓ બેઠા છે. માસ્તર પલાખાં પૂછે છે. ચટચટ સવાલજવાબો થાય છે. એક છોકરાને એની નાની રૂપાળી બેનનું મોઢું ને બોલ સાંભરે છે. મનથી તે બેન પાસે જાય છે. માસ્તરનો પ્રશ્ન કાને પડે છે, પણ તેને સંભળાતો નથી. "અલ્યા, કયાં ધ્યાન રાખે છે? સાંભળતો નથી?" એક સોટીનો ચમકાર ને બાળકની એકાગ્રતાનો ભંગ! અશ્રુના પ્રવાહ સાથે માસ્તરને લેખાંના ઉત્તર મળે છે. ઉત્તર ખોટો છે. વળી બીજી સોટી ને એક ધબ્બો મળે છેઃ "જો ભણવા આવ્યો છે! ધ્યાન નથી રાખતો?"

: ૧૨ :

નિશાળમાં મહેમાન

એક છોકરાને દિશાએ જવાની લાગી છે. બિચારો બહીતો બહીતો તે રજા લેવા આવે છે. મહેતાજી મહેમાન સાથે વાત કરે છે. મોઢા ઉપર અમલનો નિશો છે. છોકરાને ધમકાવીને પાછો કાઢે છેઃ "જા બેસી જા; હેઠો મર્ય." છોકરો ફરી ઉભો થાય છે. દબાણ વધ્યું છે. "ભાઇશા'બ, બહુ લાગી છે. જવા દ્યોને!"

"મૂંગો મર્ય! બમ, હમણાં રજા આપું છું."

વર્ગમાં 'હોહો' થાય છે. બધું ગંધાય છે. છોકરાને બમણો માર પડે છે. "એટલુંયે ભાન નથી? અહીં ઝાડે જવાનું કોણે કીધું'તું?" પડ્યા ઉપર પાટુ. છોકરાઓ તેને ખીજવે છે. મહેતાજીના ક્રોધની આગ બળે છે. તે ભભકી ઉઠે છેઃ "ચુપ, ચુપ! જે બોલશે એનો નંબર હેઠો. એનો છેલ્લો પૂરીશ."

મહેમાન વિચારમાં પડે છે. "આપણે અહીં ક્યાં આવ્યા?"

: ૧૩ :

ભાઇશા'બ, નથી આવડતું...ઉં.

એક છોકરાને ઇતિહાસ નહોતો આવડતો. ન ભણે તો નાપાસ થાયને? બિચારો ગોખાગોખીને

થાકયો પણ આવડે જ નહિ. મહેતાજી કહેઃ "એલાં હજી નથી આવડતું ? આમ આંવ." ધ્રૂજતો ધ્રૂજતો છોકરો મહેતાજી પાસે જાય છે. વાંકો વાળી મહેતાજી એક ઠોંસો લગાવે છે; બિચારા છોકરાના મોઢામાંથી અવાજ નીકળી પડે છેઃ "ભાઇશા'બ, નથી આવ-ડતું...ઉં !"

: ૧૪ :

માસ્તર આવ્યા પહેલાં ને પછી

થોડી વાર પહેલાં બધા હોહો ને કિકિયારી કરીને રમતા હતા. નકશો ને ગણિત ભૂલી ગયા હતા. નિશાળમાં છીએ કે બહાર છીએ એ વાત પણ વીસરી ગયા હશે. ટોપીઓ ઉડતી હતી; કબૂતરો ઉડતાં હતાં. અટ્ટહાસ્ય અને મધુર રમ-તોનું મિશ્રણ ઉભરાયું હતું. એક જણે મહેતાજીનો વેશ કાઢ્યો. ખુરશી ઉપર બેસી પગ હલાવવા લાગ્યો. સોટી પછાડતા પછાડતા મહેતાજી છોકરાને પાઠ પૂછે છે. છોકરા બિચારા શિયાવિયા થઇ જાય છે; ગરીબડે મોઢે જવાબ આપે છે. એકને નથી આવડતું ત્યારે તેનો વાંસો હળવો થાય છે. એક છોકરો માસ્તરનેઃ ખબર ન પડે તેમ તેના ચાળા પાડે છે; બીજો કાગળની ગોળીઓ કરી ત્રીજા ઉપર ઉડાડે છે. મહેતાજીની નજર બીજે જાય

ત્યાં એક છોકરો બીજની પાટીમાંથી જોઇ જોઇને લખી લે છે. બધા કવિતા બોલવા ઉભા થાય છે. એકબીજાથી જુદા જુદા રોગોનું ભેળાણ કરી આડાંતેડાં માથાં નમાવીને નિષ્પ્રાણ રીતે અવાજ વિના, સૂર વિના, રાગ વિના કવિતા ગાય છે. બરાબર નાટક ચાલી રહ્યું છે.

નટોની રંગભૂમિ ઉપર સાચા માસ્તર એકાએક આવે છે. બિલાડી આવે ને ઉંદર ભાગે તેમ બધા ભાગવા જાય છે, પણ ત્યાં તો માસ્તરની સોટી કામે લાગે છે. નાટકબાટક કયાંઇ ભાગી જાય છે; છોકરાઓનો આનંદ તો ઉડી જ જાય છે.

નકશા ઉપર ભૂંગળીઓ દોડે છે: "ભાવનગર, ભાવનગર, ભાવનગર." દાખલા લખાવાય છે. લખો: "ત્રણ માણસને સત્તર પગ તો ત્રેવીશ માણસને કેટલા?" આખો ઓરડો ચૂપ થઇ જાય છે. રાત્રે જેમ એકલા ધ્રુવડનું રાજય ચાલે તેમ માસ્તરનું સામ્રાજય ચાલે છે. ડિકટેશન લખતાં લખતાં બાળકો બાડી આંખે એકબીજાની સામે જોઇ પેલી ગમ્મત સંભારે છે. એક છોકરાને દાખલો નથી આવડતો. ભોગજોગે માસ્તર તે ભાળી જાય છે. બસ બાર જ વાગ્યા. પાટીનો ઘા સામી ભીંત ઉપર ને પાટીના કટકા! મંત્ર-

પુષ્પાંજલિ તો ખરી જ. "જો ચિત્ર કાઢવાવાળો નહિ ભાળ્યો હોય!" બિચારાનું ચિત્રેય પડ્યું રહે છે ને બિત્રેય પડ્યું રહે છે, ને વિલે મોઢે કચવાતા મને કદી નથી આવડવાનો એવો હિસાબ ગણવા બેસે છે.

: ૧૫ :

નિશાળમાં ભાઈબંધ

પાંચ છોકરા મળીને શેરીની જાતજાતની વાતો કરે છે. બે છોકરા ધૂળમાં લીંટા કાઢી ચિત્રો કાઢે છે. એક જણ લીમડાની સળીઓ લઈ તેના આકારો બનાવે છે. બે જણા સામસામા વરતો ને ઉખાણાં નાખી ગમ્મત ઉડાવે છે. એક કહે છે: "કાલ મને ભારે સ્વપ્નું આવ્યું હતું." બીજો કહે છે: "તને ન આવડતું હોય તો મારે ત્યાં આવજે." ત્રીજો કહે છે: "ચોપડી નથી તો મારી લેતો જજે. મને બધું આવડે છે." ચોથો કહે છે: "એમાં બ્હીએ છે શા માટે? હું તારા બાપાને કહીશ. એ તો માસ્તર આગળ ફરિયાદ કરે છે. તને તો બધું આવડે છે, પણ માસ્તરને રમવા ન દેવું એટલે એમ કહે છે."

પણ ત્યાં તો માસ્તર નિરીક્ષકને વળાવીને

આવે છે. "એ એલા, પાછા ભેગા થયા કે? મેં ના નથી પાડી કે નકામી વાતો કરી વખત ગુમાવવો નહિ? પરીક્ષા આવી છે; ભાન નથી? ચાલો, આટલા પાઠના શબ્દો પાકા કરી નાખો, ને આ મનોયત્નના દાખલા ગણી કાઢો."

છોકરાઓ મ્હોં મચકોડી એરડિયું પીધા જેવું મ્હોં કરી કામ કરવા બેસે છે.

: ૧૬ :

કુશળ શિક્ષક

બાળકો હારબંધ બેઠેલાં છે. બોલવામાં કુશળ એવા શિક્ષકના મ્હોં સામું, હાવભાવ સામું, એકી-નજરે જોઈ રહ્યાં છે. શિક્ષકની વાણીમાં બધાં મંત્રમુગ્ધ છે. ભલો શિક્ષક વાટીને મસાલો નાખીને જાતજાતની વાનીઓ લાવેલ છે. તૈયાર વાનીઓ પ્રેમપૂર્વક પીરસે છે. બાળકને નથી પડતું ચાવવું કે નથી પડતી ગળે ઉતારવાની મહેનત; બધું સટસટ ગળે ઉતરી જાય છે. શિક્ષક પૂછે છે: "કેમ, સમજ્યાં?" બાળકો કહે છે: "હા જી, બરાબર સમજ્યાં." શિક્ષક પૂછે છે: "શું સમજ્યાં?" સાંભળેલું બધું બાળકો બોલી જાય છે. શિક્ષક કહે છે: "પણ ફલાણાનું કારણ શું?"

બાળક શિક્ષકે રજુ કરેલ કાર્યકારણની પરંપરાને જેવી મળી હતી હતી તેવી પ્રાછી અર્પે છે...શિક્ષક માને છે કે "આજનું કામ સરસ થયું." વિદ્યાર્થી ધારે છે કે "મને આવડ્યું..."

પરીક્ષક એક સાદો નવો પ્રશ્ન પૂછે છે. બધો મૂંઝાય છે. "વિદ્યાર્થીઓને સમજણ છે, યાદદાસ્ત છે, રાંધેલું ખાવાની શક્તિ છે; પણ જાતે જ પકાવવાની શક્તિ નથી, સ્વયંબુદ્ધિ નથી, કલ્પના નથી." એવો શેરો કરી પરીક્ષક જાય છે.

શિક્ષક વિચારમાં પડે છે: "મને વખાણ્યો કે વખોડ્યો?"

: ૧૭ :

ઠોઠ સગુણ

આંખમાંથી આંસુ ટપક ટપક પડે છે. ચોપડી પકડેલો હાથ વારેવારે ધીરો પડે છે ને ચોપડી નીચે પડે છે. આજુબાજુ છોકરાઓ રમે છે. એક વરઘોડો પસાર થઇ ગયો. ઘર સાંભર્યું; "નાનાં ભાઇબંધો ભેગો ક્યારે થાઉં ને રમું?" એમ થયું; પણ પરીક્ષા આવી છે. સગુણ સૌથી ઠોઠ છોકરો ગણાય છે. એના બાપે શિક્ષકને ટ્યૂશન આપ્યું છે. કહ્યું છે કે "તમને રાજી

કરીશ. મારા સગુણે ઉપલા ધોરણમાં જવું જોઇએ." બાપાને સગુણને પંડિત કે કારકુન બનાવવો છે. સગુણ મોટો ખેલાડી છે; સ્ટિનેમા, નાટક ને સરકસ કાઢે એવો છે; પણ અત્યારે તેને ઇતિહાસ ભૂગોળ ગોખવા બેસાર્યો છે. ભાઇનું મન રમતમાં છે પણ માસ્તરે કીધું છેઃ "આટલું ગોખીશ પછી જ ઘેર જવાનું." બાપે કીધું છેઃ "માસ્તરની ચિઠ્ઠી હશે કે સગુણે બરાબર મહેનત કરી છે ત્યારે જ ખાવા મળશે."

સગુણની આંખમાંથી આંસુ ટપક ટપક પડે છે; ચોપડી હાથમાંથી પડી જાય છે.

: ૧૮ :

અંડિરના દર્શને

ત્રણ વર્ષની જીવી નાની ટાંટુડીઓ ટેકવતી હતી. આમઆમ ડોક હલાવતી જાય ને નવી પાંખે ઊડતા પક્ષીના બચ્ચાની જેમ ચાલતી જાય. પડતી આખડતી પોતે જ ઊભી થતી હતી. ચાલવાનો ઘાટ જાતે જ શીખતી હતી. ખુલ્લા આકાશ નીચે ઉઘાડી ધરતી ઉપર ખાડા ટેકરાની નિશાળમાં જીવી સ્વયંશિક્ષણ લેતી હતી. બાને દર્શને જવાની ઉતાવળ હતી, પણ જીવીને કાંઇ નહોતી.

"જીવી, જીવી ! આમ તે બાપુ મંદિરે ક્યારે પહોંચાશે ? લે તેડી લઉં." જીવીએ ઉંહું કહીને ડોકું ધૂણાવ્યું. જરાક હસી, નાકનું ટીચકું ચડાવી; આંખ મીંચી ચાલવા માંડી. જીવીને શરીરવિકાસ કરવો હતો; માને દર્શન બંધ થતાં હતાં. ઝડપ દઈને જીવીને ઉપાડી ને ફેડે બેસાડી. જીવી ઘણું રડે, ઉતરવા માટે ઘણાય હાથપગ તડફડાવે, પણ બા આગળ તેનું કાંઇ ચાલે ? જીવીએ રોશ બતાવ્યો, પ્રકોપ કર્યો, માના ખભા સાથે માથું પછાડ્યું; પણ મા કહેઃ "રો, તું તારે રોવું હોય એટલું. હું ક્યાં નવરી છું તે તારી વાંસે હળવે હળવે ચાલું ?" જીવી બિચારી શું કરે ?

ઘણું એને ચાલવાનું ગમતું હતું; એને તો ત્યાં જ મંદિર ને દેવ હતા. પણ બાને દર્શને જવું હતું, ને એનને દર્શન કરાવવાં'તાં. જીવીએ દર્શન કર્યાં નહિ, હાથ જોડ્યા નહિ, પગે લાગી નહિ; મોઢા ઉપર જરાય આનંદ હોય ત્યારે ને ? ખરો આનંદ તો ચાલતી વખતે હતો.

: ૧૯ :

બા મને નહાતું બહુ ગમે છે.

રમણઃ "બા, હું મારી મેળાએ નહાઉં ?"

બા: "ના ના, તને નાતાં ક્યાં આવડે છે?"

"આવડે છે. નથી કેમ આવડતું? નહાવા દે જોઇએ. કેવું નહાઉં છું?"

"નાયાં! આ પાણી ઢોળ્યું. નથી ધોતો પગ, નથી ધોતો નાક, નથી ધોતો કાન, નથી કરતો માથું સાફ, નથી કરતો કોગળા; એમ તે નવાતું હશે?"

"ના બા, મને તો ચોળીને બરાબર નહાતાં આવડે છે. હું તો આ નહાવા બેઠો."

"જોજે હોં, માર્યો સમજજે! એક તો નાતાં આવડે નહિ! ક્યાંક કોરું રાખીશ ને ક્યાંક ભીનું કરીશ. ચોકડી બગાડીશ ને પાણી ઢોળીશ એતો જુદું. આવવા દે મને; આ શાક વઘારીને આવું છું."

રમણ નહાવા લાગ્યો. માથે સાબુ લગાડ્યો: હાથ ચોળવા લાગ્યો. ખૂબ ઘસતો હતો. નહાતાં નહાતાં બાને કહે: "એ બા, જો આવ તો ખરી? જો, મને કેવું સરસ નહાતાં આવડે છે? હવે તો રોજ નહાવા દેજે. ક્યાંય પાણીએ ઢોળ્યું નથી. હાથપગ તો એવા ઘસ્યું છું કે બસ. સાબુય જરા

જરા વાપરૂં છું. હવે મને નહાતાં આવડી ગયું. હાથે નહાવું મને બહુ ગમે છે.”

બા: “ રોયા ! એટલી બધી ઉતાવળ શી હતી ? હું નહોતી મુઈ ? કયાં મલગરીએ જવું”તું તે આટલો ઉતાવળો થયો ? આ બે ટીપાં ચોકડીની બહાર પડ્યાં !”

“ બે ટીપાં તો બા, હમણાં પાણી લેતાં તારાથી પડ્યાં. ”

“ રોયો દોઢડાહ્યો ! વાંસો હુળવો કરવા દે.”

રમણને બા નંવરાવવા બેઠી. કળશો આંચકી લીધો; સાબુ કોરે મૂકી દીધો. દાઝમાં ને દાઝમાં માએ ખૂબ ઘસ્યું. “ હાથે ના’વું છે ! પાણી રેઢું પડ્યું છે, કાં ? આવડે નહિ ને રોયો જીવ જ ખાધા કરે.”

બા આગળ રમણ બિચારો શું કરે ? કહે છે કે નહાવાથી મન પ્રસન્ન થાય છે. રમુ બિચારો રડતો રડતો નહાયો. નાહીને ડૂસકાં ભરતો ભરતો સૂઈ ગયો..

સ્વચ્છ શરીરે, અસ્વસ્થ મને રમણ ઊંઘમાં બોલતો હતો: “ બા, મને નહાવું બહુ ગમે છે. મને મારી મેળાએ નાંવા દે. ”

: ૨૦ :

આ તો બહુ ડાહ્યો !

બાપા મોટાં મોટાં પોથાં વાંચતા હતા. કાયદાનાં હશે કે વૈદકનાં, કોણ જાણે ?

બચુ પહેલી ચોપડી વાંચતો હતો. વાંચતાં વાંચતાં બચુ કહેઃ "બાપુજી, આ

ઓ, ઈશ્વર તું એક છે,
સરજ્યો તેં સંસાર;
પૃથ્વી પાણી પર્વતો;
તેં કીધાં તૈયાર.

આ ઈશ્વર તે કોણ હશે ? એણે બધું કેવી રીતે બનાવ્યું હશે ?"

બાપઃ "હવે બેઠો બેઠો પાઠ કર. નકામો બખત ગાળ મા."

"પણ બાપા વાત તો કહો; આવડો મોટો ચાંદો ને આવડો મોટો સૂરજ તે કેમ બનાવાતા હશે ? ઈશ્વર કોઈકડે મોટો માણસ હશે ?"

બાપઃ "ભાઈ હવે જાને, મારૂં કામ કરવા દે. તારે કવિતા મોઢે કરવાનું કામ છે કે ઈશ્વરનું કામ છે ?"

" પણ કવિતા તો મોઢે આવડી ગઇ છે. "

"ઠીક ત્યારે પત્યું. બીજું લેસન થઇ ગયું છે ?"

" હા, બધું લેસન થઇ ગયું છે. પણ હું તો પૂછું છું કે આ સંસાર એણે શી રીતે સરજ્યો હશે ? આ પૃથ્વી, આ પાણી, એ બધાનો સરજનહાર તે કેવોક હશે ? "

બાપઃ " બહુ દોઢડાહ્યો ! ઇ તો તારા માસ્તરનેય નહિ આવડતું હોય. "

" પણ બાપા, તમને તો આવડતું હશેને ? "

" લે હવે માથું કુટાવ મા. "

" પણ બાપા—"

" જા તારી બા મોલાવે. મફતની વાતો કરે છે તે કાંઇક કામ કર. "

* * *

બચુઃ " હેં બા, આ ઇશ્વર કયાં રહેતો હશે ? "

બાઃ " ઇ તારા બાપુને ખબર. મને શું પૂછે છે ? "

" પણ બાપુ તો વાંચે છે ને કાંઇ જવાબ દેતા નથી. "

" ત્યારે હું કયાં નવરી છું ? હું રાંધું છું. "

" રાંધતાં. રાંધતાં ન બોલાય ? "

" એ મારે માથાઝીક કોણ કરે ? એવું તે પૂછવાનું હોય ? ભગવાન તો બધે છે; એમાં પૂછવું-'તું શું ?"

" લે ત્યારે રોટલીમાં ક્યાં છે ? બતાવ. "

" એમ તે કાંઇ દેખાતો હશે ? "

" ત્યારે કેમ દેખાય ? "

" લે રાખ્ય, બહુ ડાહ્યો છું તે ! "

: ૨૧ :

જમનાનો અબોટ

" સાંભલ્યું કે ? આ દીકરીની જાત ને આમ દી' આખો ભટકયા કરે છે, એ મારાથી નહિ ખમાય. ક્યાં ગઇ એલી જમના ? અબોટ કરે છે કે નહિ ? "

" એ આવી બા. એક વાર્તા વાંચી લેવી છે. "

" સાંભળતી નથી ? આ કામ પહેલું કે વાર્તા પહેલી ? "

" પણ બા, બહુ સરસ વાર્તા છે. આ એક જ પાનું છે. "

"બાળપને તારી વાર્તાને! દીકરીની જાતને વળી બહુ વાંચવાંચ શું? કયાં ને કેવું સાસરું મળશે એ કાંઇ ખબર પડે છે!"

"બા, એમ શું કહે છે? અમેાટ પડ્યો રહે તેા કહેજે."

"હા, હું જાણું છું. તે પછી મારે જ કરવાનેા! આ 'હમણાં કરું છું.' 'હમણાં કરું છું.' એમ કરતાં બાર વાગ્યા. મારે તે કેાણ માથું કૂટે? આ રેાજની હૈયાઝીક! હૈયું બાળ્યા કરતાં હાથ બાળ્યા સારા."

"શું છે? જમનાને શું છે? જમના?"

"હું, બાપુ."

"ઉઠ જા, અમેાટ કરી નાખ; એમાં કેટલી વાર? કેમ કહ્યું નથી માનતી?"

"બાપુ, પણ હવે અધું જ પાનું છે."

"ચાલ ચેાપડી કેારે મૂકી દે. ને આજથી ધ્યાન રાખજે, તારી બા કહે એમ કરવાનું છે. એ આખેા દી' વાંચ વાંચ કરવાનું ભણતર મારે નથી જોઇતું."

જમનાનેા વાર્તાનેા રસ ઉડી જાય છે. મન

વાર્તામાં છે ને અમ્બોટ કરે છે. એ અમ્બોટમાં શો શક્કરવાંર હોય ?

: ૨૨ :

ભાનુ ને તેની બા

" એલા ભાનુ, મારી બાએ કાલે વાર્તા કીધી છે. તે તને કહું ? ચાલ, આપણે પણે બેસીએ. "

રમુ વાર્તા કહે છે, ખૂબ હસે છે ને ગમ્મત કરે છે.

મા ત્રાડૂકીઃ " વળી રમુડી આવી છે કે ? રાંડ કોણ જાણે શું યે ગુસપુસ ગુસપુસ કરે છે. સાફ કહું છું કે તારે અહીં આવવું નહિ. "

રમુઃ " લે બાપુ, હું તો આ ચાલી. તારી બા વાર્તા કયાં કે'વા દે છે ? "

ભાનુઃ " લે હવે પૂરી કરતી જને ! બા વઢે તો ભલે વઢે. "

બાઃ " એલા આવ્યો કે ? આ છૂટું છાણું મારૂં છું. કહું છું તે સાંભળતો નથી ? "

" આ જરાક વાર્તા સાંભળું છું. "

" હવે વારતાયેા ધ તો ! ઈ રમુડીમાં કયાં વેતા બળ્યા છે, તે વાર્તા કહેતી'તી ? "

"પણ બા—"

"લે. ઉઠ હવે; બાયલો થઇ જઇશ, બાયલો. બધો દી' છોકરી હારે શું રહે છે?"

"હવે તો જરાક અધૂરું છે."

"લે અધુર્યાં ઈ તો; ઉઠે છે કે નહિ?"

: ૨૩ :

ક્રીડીનું અવલોકન

"એલા ક્યારનો ત્યાં બેઠોબેઠો શું કરે છે?"

"ઈ તો આ કીડીઓના દર પાસે બેઠો છું. આમ તો જો, આ કીડીઓ તો ભારે દેખાય છે! એક ઝીણા સરખા કાણામાંથી હજારો બહાર આવે છે. બાયલીકોર મોટો કોઠાર લાગે છે! આ ધોળાં ધોળાં એનાં ઈંડાં છે હેા—"

"હવે જાણી તારી વાત! એમાં શું દાળિયા થવાના હતા?"

"પણ આ જોવા જેવું છે. હારબંધ એવી ચાલે છે કે જાણે લશ્કર ચાલ્યું! એમાં મોટી મોટી કીડી છે, ઈ એની ઉપરી તો નહિ હોય ને?"

"તું તારે ફૂટ માથું! કાંઈક લેસન કર્ય તો દી' વળશે. ત્યાં કીડીઓ ગણ્યે શું વળશે?"

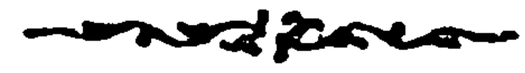
" અહા ! જુઓ તો ખરા; આ ધંડીકમાં તો ધૂળનો ઢગલો થઇ ગયો. કીડીઓ થાકતીયે નહિ હોય ? "

" આ ચંદુને કહેશો કે ? કયારનો કીડીના ઘર પાસે બેઠો છે. હવે કાંઇ નાય ધુએ અને નિશાળે જવા તૈયાર થાય તો ઠીક. "

" બાપા, આવો તો; આ કીડીઓની ભારે ગમ્મત છે. જોવા જેવી છે. "

" કો'ક દી' વાત. લે, હવે તારી બા કહે છે તે નાહી લે. મોડું થશે તો પાછા માસ્તર વઢશે, ને નંબર જાશે. "

બાળકોનું બહીવુ

ગિજુભાઈ

બીક એટલે શું ? બાળકો અને મોટાંઓ બીકનો અર્થ એટલો બધો બોટો કરે છે કે આપણે બીકને કેવળ નુકસાનકારક ગણીએ છીએ. બરેબર, શું બીક બહિષ્કાર કરવા જેવી વસ્તુ છે ? બધા માનસશાસ્ત્રીઓ એકમતે સ્વીકારે છે કે મનુષ્યમાં બીક એક પ્રમુખ અને સહજ વસ્તુ–પ્રેરણા છે. પ્રત્યેક પ્રેરણા (instinct) સહેતુક છે ને બીકની પ્રેરણા જીવનરક્ષણ માટે છે. મનુષ્યેતર પ્રાણીઓમાં આપણે બીકનું સાદું સ્વરૂપ જોઈશું. જ્યારે પ્રાણી ઉપર કોઈ પણ જાતનું જોખમ આવી પડે છે, ત્યારે બીકની પ્રેરણાને લીધે તે પોતાનું રક્ષણ કરવા વિધવિધ પ્રયત્નો કરે છે. કાં તો તે નાસી છૂટે અથવા ત્યાં ને ત્યાં બોલો થઈ ઉભું રહે; કાં તો તે ચીસો પાડવા માંડે અથવા તો ચૂપ થઈને ઉભું રહે. આપણે પણ એવા પ્રસંગોએ પ્રાણીઓ જેમ જ વર્તીએ છીએ. પરંતુ તે વખતે આપણામાં જે વૃત્તિ જાગે છે તે કેવળ આત્મરક્ષણની જ નથી હોતી. એ વૃત્તિ મિશ્ર હોય

છે; એમાં સ્વાભિમાન, પરાજયની ફિકર વગેરે વસ્તુઓ હોય છે. જીવનરક્ષણ માટે બીકને સ્થાન છે; પરંતુ જ્યારે તેનું બળ વધી જાય છે, ને માણસ બીકણ કે ઢીલો (nervous) થઈ જાય છે ત્યારે તો બીકને હાંકી કાઢવાની જરૂર પડે છે.

બાળકો બીકણ છે કે નહિ તે તપાસવા જતાં તેમનામાં વિવિધતા માલૂમ પડે છે. કેટલાંએક બાળકો બીક શું તે સમજતાં જ નથી. બાળકોનો એક એવો વર્ગ પણ છે કે જેને આપણે નિર્ભય એવું વિશેષણ આપી શકીએ. ત્રીજો વર્ગ ખરેખર બીકણ બાળકોનો છે. આવું બાળક માનસિક રોગી (neurotic) બાળકને નામે ઓળખી શકાય. આવું બાળક બીક અને ભયનું જાળું છે. આવા માનસિક રોગી બાળકોના વર્ગને બાદ કરીએ તો પણ બાળકોનો એક એવો વર્ગ છે—અને એ વર્ગ ઘણો મોટો છે કે જે અમુક ચોક્કસ બાબતમાં જ બ્હીએ છે. અમસ્તું શારીરિક દુઃખના પ્રસંગોમાં આવું બાળક અજબ જેવું સહિષ્ણુ અને બળવાન હોય છે, પરંતુ રાત્રે પથારીમાં એકલું સૂતાં બ્હીએ છે:

બાળકોની બીકના પ્રશ્નોનો અભ્યાસ કરવામાં એક મોટી બધી મુશ્કેલી છે. તે એ છે કે બાળકો પોતાની બીકો સંબંધે આપણી સાથે વાતો

કરતાં નથી. તેઓ પોતાની બીકની વાતો ઘણુંખરું મનમાં રાખે છે. આપણે માબાપોને એમ બોલતાં પણ સાંભળશું: "પણ અમને એ કહેતું શું કામ નથી? કંઈક ઉપાય તો થાયને!" પરંતુ વાત એમ છે કે ઘણુંખરું બાળક કંઈક પોકળ—(intangible) ન દેખાય કે ન સમજાય કે ન જણાય એવાથી બહુ બ્હીએ છે. તે જાણે છે કે પોતાની બીક શાની છે કે શા કારણે છે; પણ તેને લાગે છે કે જો તે પોતાની બીકની વાત કોઇને કહેશે તો લોકો તેને હસી કાઢશે. જેમ મોટાંઓ પોતે બ્હીએ છે એમ કહેતાં શરમાય છે, એમ જ બાળકોનું છે. એવું બને છે કે જ્યારે કોઇ બાળક કોઇ અપરિચિત વ્યક્તિના પરિચયમાં આવે છે અને તેનામાં તેને વિશ્વાસ બેસે છે, ત્યારે તે તેને બીકની વાતો કહે છે. મોટાંઓ પણ આ જ પ્રમાણે અજાણ્યાને પોતાની મુશ્કેલીઓ સહેલથી કહે છે. માણસને જાણીતાને પોતાની વાતો કહેતાં કેટલીક બાબતોમાં શરમ આવે છે. બાળકની આ મૌનવૃત્તિ તેને બીકમાંથી મુક્ત કરવામાં ઘણી આડે આવે છે.

ઘણી વાર એવું બને છે કે બાળકો ઉપર ઉપરથી રક્ષણને કારણે બીક બતાવતાં હોય છે. સ્વરક્ષણની બીકની પાછળ ઘણી વાર બીજી જાતની

બીક હોય છે. આવી જાતની બીક બાળકોમાં છે તે આપણા ધ્યાન બહાર ન જવું જોઇએ. સામાન્ય રીતે બાલજીવનમાં અંધારાની બીક મોટું સ્થાન ભોગવે છે. એવું પણ બને છે કે આ બીકની પાછળ બીજી બીકો હોય છે કે જે અંધારામાં વધારે તીવ્ર બને છે. આપણો મોટાંઓનો અનુભવ આવો છે. દિવસે ધમાલમાં જે ચિંતાઓ એક બાજુએ પડી રહે છે તે જ્યારે મધ્યરાત્રે જાગી ઉઠીએ છીએ ત્યારે આપણી આગળ મોટા સ્વરૂપમાં ખડી થાય છે, અને આપણને બ્હીવરાવે છે. મતલબ કે બાળકો જે બીજી બીકોથી બ્હીએ છે તે બીકો અંધારામાં મોટાં સ્વરૂપો લે છે.

બાળકો બ્હીએ છે તેનાં કારણોના બે ભાગ પાડી શકાય. કેટલાંએક કારણો માટે મોટાંઓ જવાબદાર છે, અને કેટલાંએકને માટે બાળકોને પોતાને જવાબદાર ગણી શકાય.

મોટાંઓ તરફથી ઉત્પન્ન થતી બીકનાં મુખ્ય કારણો મોટાંઓની કર્કષતા અને ધમકી આપીને બાળક પાસે સદ્વર્તન રૂપે અમુક અમુક કરાવવાના પ્રયત્નો છે.

માબાપો મોટે ભાગે રીઢાં અને ક્રૂર ખડતલ હોય છે. તેમને ખબર નથી હોતી કે બાળક

તેમનાથી જુદા પ્રકારનું પ્રાણી છે. જે બાબતો તેમને સ્પર્શે પણ નહિ તે બાબતો બાળક ઉપર ઉંડામાં ઉંડી અસર કરે છે તેની તેમને સમજણ નથી: વગર વિચારે મને બચપણમાં જે ધમકી આપવામાં આવી હતી તેની મારા પર જે ઉંડી અસર થઇ હતી તેની મને હજી સ્મૃતિ છે. મારૂં બચપણ હિંદુસ્તાનમાં ગયું છે. અમારા ઘર પછવાડે એક સીડી હતી. તે ઉપર ચડી અમારો ભિસ્તી પાણી લાવતો હતો. મારાં માબાપો મને ધમકાવતાં: "જો તોફાન કરીશ તો પાછલી સીડીથી ભિસ્તી આવશે ને તને લઇ જશે." આ ધમકીની મારા ઉપર ભયંકર અસર થઇ હતી. મારા મનમાં રાક્ષસ અને ભિસ્તીના મિશ્રણથી બનેલ ક્રોધ ભયાનક પ્રાણીની કલ્પનાનો જન્મ થયો. વર્ષો પછી જ્યારે હું મોટો થઇ હિંદુસ્તાનમાં પાછો આવ્યો ત્યારે પેલી લાકડાની સીડી જોતાં પૂર્વસ્મૃતિ તાજી થઇ ને મારા મનને એક જાતનો આઘાત થયો. મેં આ ભયની વાત કદી પણ ક્રોધને કહી નથી.

એવું બને છે કે બાળક બીકની વાત બીજાને કહેતું નથી, પણ પોતે મનમાં ને મનમાં ડરી ડરીને ખૂબ હેરાન થઇ જાય છે.

ઘણી વાર બિલકુલ ઇરાદા વિના માબાપ

બાળકમાં ભયનો સંચાર કરી મૂકે છે. કેટલીએક પ્રચલિત રીતો જ એવી છે કે જેને લીધે આમ બને છે. માબાપોને આની ખબર પણ હોતી નથી. ઘણી વાર માતાઓ નાનાં બાળકોને મારી પાસે દવા કરાવવા લાવે છે. બાળકોને પહેલેથી મારી બીક લાગેલી હોતી નથી, પરંતુ જ્યારે હું બાળકો પાસે જાઉં છું ત્યારે વિના પ્રયોજન માતાઓ બોલી ઉઠે છેઃ "જોજો, બ્હીશ નહિ. દાક્તર તને કાંઇ કરવાના નથી." આ વચન સાંભળી બાળકને નહિ સમજી શકે તેવી કોઇ જાતની બીક લાગે છે. અર્થાત્ આવી વાણી બીકનું સૂચન કરે છે, અને બાળક ધબકતે હૈયે વિચાર કરે છેઃ "હવે શું થશે? દાક્તર શું કરશે? મા કહે છે કે બ્હીશ નહિ, તો હવે શું કાંઇ બીકરામણું આવશે?"

આવે વખતે ઘણી વાર બાળક એકાએક રડી પડે છે. "જોજો, સંભાળજો." એ વાક્યથી પણ બાળકના મનમાં ભય પેસી જાય છે. આવાં વાક્યો ઘરમાં વારંવાર વપરાય છે. આને પરિણામે જે વસ્તુઓની કાળજી લેવા બાળકને વારંવાર કહેવામાં આવે છે તે વસ્તુ સંબંધે તેનામાં એક જાતનો ક્ષય રૂઢ થઇ જાય છે. હું એક આયાને ઓળખું છું; એ પોતાની પાસે રહેતા બાળકને જ્યારે તે

દાદરેથી નીચે ઉતરતું ત્યારે વારંવાર કહેતી કે "જોજે બેટા, જાળવજે. પડતો નહિ." પરિણામે બાળકમાં દાદરથી નીચે ઉતરવાની બાબતમાં સંજ્ઞાજડ બીકે ઘર કર્યું.

માએ બાળકને ઘોડિયામાં કે પથારીમાં ઢબૂરીને કહેવું જોઇએ નહિ કે "બાપા, બ્હીશ નહિ. હું આ તારી પાસે જ છું. પડખેના ઓરડામાં જ કામ કરું છું." બાળક સાશ્ચર્ય વિચાર કરે છે: "મને જેનાથી ન બ્હીવાનું કહે છે તે શું હશે?" આ વિચાર એના મન ઉપર એટલો દૃઢ થાય છે કે ખરેખર બાળક 'કંઇક' – કે જે પોતે જ જાણતુ નથી, તેનાથી બ્હીવા લાગે છે.

જ્યારે ખરેખર બીક ઉત્પન્ન કરે તેવો બનાવ બને ત્યારે એ પ્રસંગને બાળક આગળ કેવી રીતે મૂકવો તેનો ખૂબ વિચાર કરવો. આ બાબતમાં આપણે ઘણી ભૂલો કરી બેસીએ છીએ. સાધારણ રીતે આવા પ્રસંગો બાળકો ભૂલી જ જાય તેવું આપણે વર્તન કરવું. કેટલાંએક માનસિક રોગી બાળકોને તેમના ઉપર થયેલી અસરમાંથી મુક્ત કરવાનું કામ આકરું છે. તેઓ તે ભૂલી જતાં નથી. આપણે જ ઘણી વાર આપણા વર્તનથી બાળક ઉપર બીકની જે ભયંકર છાપ પડે

છે તેને દૃઢ અને ન ભૂંસાય તેવી કરીએ છીએ. ઘણી વાર આ પ્રમાણે બને છે. બાળક બ્હીએ એવું કંઈક બન્યું હોય તો પ્રથમ બાળકની હાજરીમાં તેનો બાપ ઘેર આવે છે ત્યારે તે મોટી ગંભીરતાથી વર્ણવી બતાવવામાં આવે છે; ત્યાર પછી આડોશીપાડોશી અને બધા મિત્રો આગળ એની એ જ વાત થયા કરે છે. આમ પ્રત્યેક વખતે વાતને પ્રસંગે બાળક ઉપર પેલા બનાવની છાપ બળવાન થતી જાય છે, અને આખરે તેના મગજ ઉપર કાયમને માટે તે ચોટી જાય છે.

આપણે ખરી રીતે શું કરવું જોઇએ? ભય ઉત્પન્ન કરે તેવા પ્રસંગે આપણે શું કરવું તેની ખબર ન પડે તો છેવટે કાંઇ પણ કર્યા વિના આપણે વિચાર કરવા માંડવું. વગર વિચારે કંઈ પગલું લેવું તેના કરતાં વિચાર ઉપર મુલતવી રાખવું. એક વાર જ્યારે મારા મિત્રના બાળક ઉપર કૂતરો ધસી આવ્યો અને તેને ગભરાવી નાખ્યો, ત્યારે તેને વધારે ગભરાવવાને બદલે કહેવામાં આવ્યું: "એ કૂતરો કાંઇ શરીર ઉપર ચડવા નહોતો આવતો; એ કાંઇ તને ઇજા કરવા નહોતો કૂદ્યો. એને જરા વધારે ભાઇબંધી બતાવવાનું મન થઇ ગયું હતું." આથી બાળકને નિરાંત થઇ ને ભયની

અસર હતી તે ઓછી થઇ.

બનતાં સુધી આપણે બાળકોને ભય ઉપજાવે તેવી વાર્તાઓ કહેવી નહિ કે વાંચી સંભળાવવી નહિ. જો કે વાર્તા સાંભળનારાંઓમાં બે વર્ગ દેખાશે જ; એક વર્ગ વાર્તા સાંભળતાં જ બ્હીવા લાગશે અને બીજો વર્ગ વાર્તામાં બ્હીવરાવે એવી વાતો આવવાને કારણે જ એ સાંભળવા ઉત્સુક અને પ્રસન્ન રહેશે; અર્થાત્ વાર્તા સાંભળીને ખુશી થશે. ઘણાં બાળકોને કંપારી ઉત્પન્ન કરે તેવી વિગતોવાળી વાર્તાઓ ગમે છે. આનો અર્થ એવો નથી કે આપણે તેમને એવી વાર્તાઓ કહીને તેમની આવા પ્રકારની રુચિને વધારવી જોઇએ. પરંતુ આપણે એટલું સમજવું જોઇએ કે જુદાં જુદાં બાળકો ઉપર વાર્તાઓની જુદી જુદી અસર થાય છે.

બીજા પ્રકારની બીક કે જે બાળકોમાંથી જ જન્મ પામે છે, તેમાં આપણી જવાબદારી કયાં અટકે છે ને બાળકની કયાં શરૂ થાય છે તે કહેવું બહુ મુશ્કેલ છે.

મોટી ઉંમરનાં ઘણાં માણસો પોતે જ અંધારાથી બ્હીએ છે. આવી માતાઓ પોતાનાં બાળકોમાં પોતાની બીકને તુરત જ દાખલ કરે છે.

આપણે સાંભળીએ છીએ કે કેટલાંએક બાળકો હવાઈ હુમલાઓને પરિણામે ઉત્પન્ન થયેલ દર્દથી પીડાય છે. જો મોટાંઓ પોતાને લાગતી બીક બાળકોને જણાવતાં ન હોય તો ઘણાં બાળકો આવાં પરિણામોમાંથી બચી જાય. એક વાર એવું બન્યું કે એક બૉમ્બ પડવાથી કોઇ ઘરનું છાપરૂં તૂટયું અને તેમાં કાણું પડયું. માતા અને પિતા ડ્રૉઇંગ રૂમમાં હતાં, અને બાળકો પોતાના ઓરડામાં રમતાં હતાં. ધડાકો સાંભળી માબાપ તત્ક્ષણ બાળકોના ઓરડામાં દોડી ગયાં. આ ઓરડો મકાનને છેલ્લે માળે હતો. જ્યારે તેઓ દાદરને છેલ્લે પગથિયે પહોંચ્યાં ત્યારે નાના બાળકે કહ્યું: "બાપા, જુઓ તો છાપરામાં કાણું પડયું છે. એમાંથી આકાશના તારા દેખાય છે." આવે વખતે માબાપમાં યોગ્ય સમયસૂચકતા હોય તો તેઓ પોતાને લાગેલી બીક છૂપાવી દઇ જાણે કે કાંઇ નથી બન્યું તેમ બાળકોની સાથે તેમની વાતમાં ભળી જાય; પણ સમયસૂચકતા ન હોય તો તેઓ પોતાનો ભય ત્યાં ને ત્યાં વ્યક્ત કરી બાળકને એવા પ્રસંગોએ બ્રહીવું કરી મૂકે. કેટલાંએક બાળકો કુદરતી હોય છે. આવાં બાળકો બીકણ થઇ જાય છે. તેમની જવાબદારી મોટાંઓ ઉપર મૂકી ન

શકાય. ગમે તેટલી સંભાળ લઈએ તો પણ આવાં બાળકોમાં ગમે ત્યાંથી બીક પેસી જાય છે.

હું એક કુટુંબને પિછાનું છું. એવું સુખી કુટુંબ ભાગ્યે જ હશે. ત્યાં બાળકો અને વડીલોનો સંબંધ ઘણો મીઠો છે. પાનખર ઋતુ હતી. રાત્રિ વધી હતી. બહાર વરસાદ અને વંટોળિયાનું ભયંકર તોફાન ચાલી રહ્યું હતું. મા અને બાળક બહારથી બાપા આવવાની રાહ જોતાં બેઠાં હતાં. એટલામાં પિતાના પગનો અવાજ સંભળાયો. મા બારણું ઉઘાડવા ઉઠી, ને બારણું ઉઘાડે ત્યાં તો પવનના ઝપાટાને લીધે બાપ એકદમ બારણાંની અંદર ધક્કેલાઇ આવ્યો! તેની ટોપી તેના મ્હોં પર આવી ગઇ હતી; તેનો કૉલર ઉંચો ચડીને અવળો થઇ ગયો હતો. નાના બાળકને આ દૃશ્ય વિચિત્ર લાગ્યું. તે પોતાના બાપને ઓળખી શકયું નહિ. એકાએક તેણે ચીસ પાડી ને માને બાઝી પડ્યું. છાતીફાટ રડતાં રડતાં તેણે કહ્યું, "મેં ધાર્યું કે એ તો વરસાદનું ઝાપટું હશે ને અંદર આવ્યું હશે." કદાચ બાળકને વારંવાર વરસાદનું ઝાપટું અંદર ન આવે તેટલા માટે બારણું બંધ રાખવાનું કહેવામાં આવતું હશે, ને ત્યાંથી તેણે ઝાપટાની કંઇક અસ્પષ્ટ કલ્પના ઘડી હશે. વરસાદમાં

તેને પોતાનો પિતા ઝાપટા રૂપ લાગ્યો તેનું કારણ આ 'કલ્પિત સૃષ્ટિ' હોવાનો સંભવ છે.

જોઇ શકાશે કે ગમે તેટલી સંભાળ લઇએ તો પણ આવું કલ્પક (imaginative) બાળકે બીક ખોળી લેશે અને તેનાથી ઘેરાયેલું રહેશે. ઉપરથી આનંદી દેખાતા બાળકના મનમાં કેવી કેવી બીકો છૂપાયેલી છે તે જાણવું મુશ્કેલ છે.

હજી બે જાતનાં બાળકો છે કે જેઓ પોતાની બીકને માટે પોતે જ જવાબદાર છે.

એવી જાતનું બાળક પણ થાય છે કે જે જાણી જોઇને બીકને પોતાના લાભ અર્થે વાપરે છે.

એકાદ પ્રસંગે આવું બાળક ખરેખર બીધેલું હોય છે; અને તે વખતે તેને ખબર પડેલી હોય છે કે પોતે બીધું હતું ત્યારે ઘરમાં ઘણી ધમાલ થઈ રહી હતી. પછીથી પોતે જ આવી ધમાલ કરવામાં રસ લે છે. બહીવાનો પ્રસંગ ઉભો કરે છે, બહીએ છે ને ઘરનાં માણસોને બનાવે છે.

ઉપર જણાવેલ પ્રકૃતિના બાળકથી જુદી પ્રકૃતિનું બાળક બીકની લાગણીને એટલે કે બીકથી થતી મન પરની અસરને આનંદથી અનુભવે છે, અને મજા લેવા ખાતર તેને શોધે છે. તેનો હેતુ

બીજાઓને બનાવવાનો નથી હોતો. ઉપરનાં બંને પ્રકારનાં બાળકોમાં તફાવત એ છે કે પહેલી જાતનું બાળક પોતાની જાતનો દેખાડો કરવા માગે છે; તે ઇચ્છે છે કે પોતાની આસપાસ માણસો ભેગાં થાય તો ઠીક. બીજી જાતનું બાળક ઉલટું એકલું રહીને કે બીજાં બાળકોની સોબતમાં રહીને બીકની મજા લેવા માગે છે.

મારા નાનપણની એક બીજી વાત યાદ આવે છે. મારા પિતા હિંદુસ્તાનમાં દાક્તર હતા. અમારા ઘરમા એક કબાટમાં હાડપિંજર રાખવામાં આવ્યું હતું. કબાટ ભોંય ઉપર બરાબર સરખી રીતે ગોઠવાયો ન હતો તેથી જરા હલે કે અંદરનાં હાડકાંનો કડકડ અવાજ સંભળાતો હતો. અમને કોઇ વાર જરા મીઠી અને આનંદદાયક મજા લેવાનું મન થતું ત્યારે કબાટ ઉઘાડતા, હાડપિંજર જોતા ને પછી ઝટ દઇને બારણું બંધ કરતા કે જેથી હાડકાં કડકડતાં, અને અમારા હૃદયમાં એક જાતની મીઠી બીકનો સંચાર થતો.

જ્યારે કોઈ બાળકને મારી પાસે દવા કરાવવા લાવે છે ત્યારે તે બાળક શરીરથી કેવું છે તે હું તપાસું છું, અને તેમાંથી ઘણો પ્રકાશ મેળવું છું. મારી આગળ એક નવ વર્ષની ઉંમરના બાળ-

કનો 'કેસ' આવ્યો. આ બાળકની શારીરિક તંદુરસ્તી ઘણી નબળી હતી. તે ઘણું શરમાળ હતું અને ભૂત જેવું બહાવરું દેખાતું હતું. મને તરત જ લાગ્યું કે બાળક બીકનો ભોગ થઈ પડ્યું છે. માબાપોએ મને કહ્યું કે "બાળક એક વાર પથારીમાં સૂવા જતું હતું તે વખતે બીધું હતું." ધીરે ધીરે બાળકે પોતાનું હૃદય ઉઘાડ્યું અને તેણે કહ્યું: "હું એક વાર રાત્રે સીલીંગ ઉપર પડેલા અજવાળાથી બીધું હતું." (આવું અજવાળું કદાચ પાસેથી પસાર થતી મોટરના દીવાનું પણ હોય.)

જ્યારે આપણે શરીરથી છેક દૂબળા બાળકનો પ્રશ્ન વિચારવાનો હોય ત્યારે આપણે પ્રથમ તેની શારીરિક તંદુરસ્તીનો વિચાર કરવો; અર્થાત્ તેનું શરીર સુદૃઢ થાય તે પ્રથમ જોવું. ખોરાક, શરીરના હમેશના ધર્મો, ગળું, આંખ, કાન, નાક વગેરે ઉપર આપણે ધ્યાન આપવું. આવા બાળકને તેની ચાલુ પરિસ્થિતિમાંથી ફેરવી નાખવું જોઇએ; થોડો વખત તેને ઘરનો ફેરબદલો આપવો જોઇએ; તંદુરસ્ત વાતાવરણમાં તેને મૂકવું જોઇએ કે જેથી અમુક સ્થળ સાથે જોડાયેલા તેના વિચાર અને અનુભવની સાંકળ તૂટી જાય.

એક બીજા છોકરાની વાત છે. એ છોકરો એવો હતો કે કોઇની સાથે બંદા બોલે જ નહિ: જીભ જ ન ઉપડે. રાત્રે પથારીમાં સૂવા જતાં બ્હીએ. તેને પૂછ્યું: "અલ્યા, તું સૂવા જતાં ડરે છે?" જવાબ આવ્યો: "નહિ, બિલકુલ નહિ. હું બ્હીતો જ નથી." પણ ખરી રીતે તે એટલો બધો બીકણ હતો કે તેના બાપને તેની સાથે સૂવાડવા જવું પડતું. છોકરો બાપાને કહેતો કે "સૂવાના ઓરડાનું બારણું બંધ કરી દો." પરંતુ બાપા તેમ કરતા નહિ, કારણ કે બાજુના ઓરડામાં બીજા બાળકને સૂવાડ્યું હતું, અને તે જાગીને રડે તો તેની પાસે જવાનું હતું. પહેલાં તો લાગ્યું કે બાપા પાસેથી તે વધારે લાડ માગે છે, કારણ કે ઘરમાં નવો ભાઈ જન્મ્યો હતો અને તેને બાપા વધારે સાચવતા હતા અને તેથી તે બાપાને પોતાની પાસે સૂવાડે છે; પરંતુ આ વાત સાચી ન નીકળી. સદ્ભાગ્યે મને સૂઝ્યું કે તેને એક જુદો જ ઓરડો આપવો જોઇએ, ને તેની સાથે તેના નાના ભાઇને સૂવાડવો જોઇએ. મેં આ દરખાસ્ત મૂકી. તરત જ છોકરાએ રાજીખુશીથી તે સ્વીકારી લીધી. બન્યું પણ એમ કે જ્યારે આ છોકરાને એના નાના ભાઇ સાથે સૂવાડ્યો ને બારણાં બંધ કર્યાં;

ત્યારે તે શાંતિથી સૂઇ ગયેા. મેં એક દિવસ તેને પૂછ્યું: "અલ્યા, તું જનવરેાથી બ્હીએ છે?" જવાબ મળ્યેા: "હા. હું ગાયેાથી ડરૂં છું." આ છેાકરેા કેટલાએક માસ પહેલાં ગામડામાં ગયેા હતેા. ત્યાં તેણે ગાયેાને પહેલવહેલી જ જોઇ. તેને ગાયેા એવી વિચિત્ર લાગી કે તે તેનાથી બ્હી ગયેા; ને ત્યારથી કલ્પનામાં તે તેનાથી ડરવા લાગ્યેા. જો કે તેણે આ બાબતમાં કેાઇને કદી કશું કહેલું નહિ, પરંતુ તેને રેાજ બીક લાગતી કે રખેને ગાયેા તેના સૂવાના ઓરડામાં રાત્રે પેસી જાય! આ કારણથી તે બારણાં બંધ કરવાનું કહેતેા હતેા. જ્યારથી બારણાં બંધ કરવાની ગેાઠવણ કરવામાં આવી ત્યારથી તેની આ બીક ચાલી ગઇ.

બાળકેાની બીક દૂર કેમ થાય તે બાબતમાં આપણે આપણી જવાબદારી વિચારવી જોઇશે; આપણે એ બાબતમાં કેવી કાળજી રાખવી તેનેા નિર્ણય કરવેા પડશે. આપણે જે કાંઇ કરશું તેથી કેાઇ ને કેાઇ બાળક પેાતાનામાં બીકનું પેાષણ કરી ન બેસે તેનું ખાસ ધ્યાન રાખવું. બાળકેા ભિન્ન-ભિન્ન પ્રકારનાં હેાય છે. કેટલાંએક બાળકેાને ભય-માંથી બચાવવાં એ લગભગ અશકય છે. પરંતુ જો આપણી પૂર્વતૈયારી સારી હેાય ને આપણે આ

બાબતમાં અગાઉથી વિચારી રાખ્યું હોય, તો કેટલાંએક અનિષ્ટોમાંથી બાળકોને બચાવી શકીએ. એક પિતા જે નાનપણમાં અંધારાથી બ્હીતો હતો તેણે શરૂથી પોતાનું વર્તન એવું રાખ્યું કે બાળકો અંધારાને ઉલટાં ચાહે ને તેમાં પણ મજા લે. તે પોતાના બાળકને અંધારામાં ફરવા લઇ જતો. ધીરે ધીરે બીજાં બાળકો પણ જોડાયાં. આખરે બધાં બાળકો અંધારાની પણ એક જાતની મજા લેવા લાગ્યાં.

બીકની વૃત્તિ કે લાગણીને બદલે બીજી જ લાગણીનો વિકાસ કરવો ઘણી વાર લાભદાયક છે. ઘણી વાર બીજા માણસની સંભાળ લેવાની જવાબદારી આવી પડતાં બાળકમાં હિંમત આવી જાય છે.

એકંદર તંદુરસ્ત શરીર અગત્યની વસ્તુ છે. માનસિક રોગી બાળકની બાબતમાં પ્રથમ શારીરિક તંદુરસ્તીનો વધારો થવાની જરૂર છે. તેની પાસે બીક વિષે ઝાઝી વાત કરવી નહિ. જે ઓરડામાં બાળક બ્હીતું હોય કે જેમાં જતાં બીકનાં સંસ્મરણો તાજાં થતાં હોય તે ઓરડામાંથી બાળકને દૂર કરવું વધારે સારું છે.

બાળકોમાં બીક શાથી પેઠી છે તે શોધવામાં

તેમનાં સ્વપ્નો બહુ કામ આવે છે.

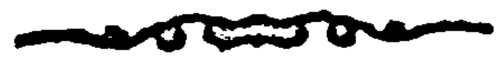
એવું જાણવામાં આવ્યું છે કે એક બાળક પ્રાર્થનામાં "મારી પથારી પાસે ચાર દેવદૂતો છે." એવું આવતું હતું તેને લીધે દેવદૂતોથી બ્હીતું હતું.

જો બાળક ઓરડામાં બત્તી રાખવાથી ઓછું બ્હીતું હોય કે તેને રાહત મળતી હોય તો જરૂર તેમ કરવું. જો કે કેટલીએક વાર રાત્રે પ્રકાશને લીધે વસ્તુના ઝાંખા પડછાયા બાળકને બ્હીવરાવે પણ છે.

કેટલાંએક બાળકો અત્યંત નિર્ભય હોય છે. તેઓ કશાથી બ્હીતાં જ નથી. એક છોકરો ગમે તે રસ્તે જતાં જરા પણ બ્હીતો ન હતો. તે પોતાની જરા પણ દરકાર રાખતો ન હતો. તેને તેની માએ કહ્યું: "બેટા, મને પેલા રસ્તાની પાર સાચવીને લઇ જા." છોકરો માને કાળજીથી રસ્તાની પેલી પાર લઇ ગયો. મા માટે કાળજી લેતાં તેને પોતાને પોતાની જાત માટે કાળજી લેવાની પણ ધીરે ધીરે ટેવ પડી.*

* New Eraના 'Fear in Children' નામના લેખનું ક્ષાંતર.

બાલમંદિરમાં

ગિજુભાઈ

ભગવાનલાલ

સંગીત ચાલતું હતું. ભગવાનલાલ ધમધમ રોફથી ચાલતાં નીકળ્યા.

"ક્યાં ચાલ્યા, ભગવાનલાલ?"

"કાંતવા જઉં છું."

મેં કીધું: "ત્યારે સંગીતમાં આવોને? આજ લડાઈ છે."

"આજે લડાઇમાં નથી આવવું; આજે તો કાંતવું છે."

ભગવાનલાલ ભંડકમાં ગયા. સંગીતનો એક કલાક પૂરો થયો. સંગીત પછીનું કામ શરૂ થયું.

મને થયું કે ચાલ જોઉં તો ખરો કે ભગવાનલાલ હજીય કાંતે છે?

"ભગવાનલાલ! ચાલો, ઉપર ગણિતમાં નથી આવવું?"

"નહિ."

ભગવાનલાલ ઉંધું જોઇ કાંતવા મંડ્યા. રેંટિયો ઘરઘર ફરવા માંડ્યો. ભગવાનલાલ એકાગ્ર હતા. હું ગયો છું કે ઉભો છું એની એને લેશમાત્ર ચિંતા ન હતી. છોકરાં ઉપર દોડતાં હતાં. ભગવાનલાલને તેની ગડબડ ન હતી. તેના પરમ મિત્ર મૂળજી ને સતીશચંદ્ર બારણા પાસેથી વાતો કરતા પસાર થયા. ભગવાનલાલના કાને સાંભળ્યું નહિ. સમગ્ર ભગવાનલાલ રેંટિયા ઉપર એકચિત્ત થઇ ગયા હતા. સૂતર નીકળ્યે જતું હતું. ચક્કર ફરતું હતું. ભગવાનલાલ ગોઠણભર બેઠા હતા. મને થયું: "આનું નામ એકાગ્રતા, આનું નામ તલ્લીનતા, આનું નામ ખરો રસ!" ભગવાનલાલને મરજી ન હોત ને કાંતવા ઉપાડ્યા હોત તો કાંઇ આવો રસ આવત? આ રસ તો ભગવાનલાલના કાંતવાના શોખમાંથી આવેલો. કાંતવાના બદલામાં એને કશું મળવાનું ન હતું. કાંતવા માટે એ કોઇની સાથે વાદ નહોતા વદ્યા. એને તો અંદરથી જોસ આવ્યું હતું.

હું ઉપર ગયો. બીજાં બાળકો ગણિતનું કામ કરતાં હતાં. કલાકેક પછી પાછો ભંડકમાં ગયો. ભગવાનલાલ કાંત્યા કરે છે! આડુંઅવળું કયાંય જોતા નથી. હું પાછળ આવીને ઉભો છું તેની પણ તેને ખબર પડતી નથી. સૂતર ઘણું બધું કાંત્યું હતું.

ભગવાનલાલના હાથ સતત ક્રિયા કરી રહ્યા હતા; થાક લેવાયે રોકાતા ન હતા.

મેં કીધું: "કાં ભગવાનલાલ; ચાલ્યો ગણિત કરવું છે ને?"

"નહિ."

અમસ્તા ભગવાનલાલ ગણિતના શોખીન. કલાકોના કલાકો સુધી ને દિવસોના દિવસો સુધી ભગવાનલાલ ગુણાકારની કાપલીઓ ભર્યા જ કરે. ક્રિયા કરવાનું બળ જબરૂં.

ભગવાનલાલે કહ્યું: "જુઓ, કેટલું બધું કાંત્યું છે?"

મોઢા ઉપર ગંભીરતા સાથે પ્રસન્નતા હતી. ભારે કામ કરી નાખ્યું હોય એમ ભગવાનલાલ છાતી કાઢી ઉભા હતા.

મેં મનમાં કીધું: "આનું નામ ક્રિયા-શક્તિનું બળ. આ સૂતર એનું પરિણામ. એક નાના બાળકમાં કેટલી બધી ક્રિયાશક્તિ (will) છે! ત્રણ કલાકથી ભગવાનલાલ કાંત્યા કરે છે. મોટાં પણ કંટાળે. ભગવાનલાલે ક્રિયાનું પુનરા-વર્તન કરીને ક્રિયાશક્તિને સરસ કેળવી છે. નવા આવ્યા હતા ત્યારે રોજ દફ્તરની ત્રણ પેટીઓ

અરધા કલાક સુધી એકચિત્તથી કાઢે ને નાખે. કોણ જાણે છ બાર મહિના સુધી તેણે આ ક્રિયા કર્યા કરી હશે. ભગવાનલાલે એટલાં બેઠાં વિચાર કરીને ક્રિયાશક્તિને નહોતી કેળવી, પણ કામ કરીને કેળવી હતી. ક્રિયાશક્તિ તો ક્રિયા કરવાથી કેળવાય.

નાસ્તાનો વખત થયો.

ભગવાનલાલ આ સ્વયંપ્રવૃત્તિને ક્યારે છોડી દે છે તેનું હું નિરીક્ષણ કરતો હતો. મેં ભંડકમાં જઈને ભગવાનલાલને કહ્યું: "ભગવાનલાલ, નાસ્તો કરવા આવશો કે?"

ભગવાનલાલ કહે: "આજે અમે નાસ્તો અહીં લઈ આવીએ? અમારે હજી કાંતવું છે."

"ભલે, લઈ આવો."

ભગવાનલાલ કાંતતા જાય છે ને નાસ્તો કરતા જાય છે. આર વાગી ગયા. સુતર ઉતારી લીધું. ભગવાનલાલ રેંટિયો સરખો કરી, જગ્યા વાળી બહાર આવ્યા. હસતી આંખે મારી સાથે વાત કરી. બીજાં છોકરાં રમતાં હતાં તેમાં ભળી ગયા ને જુસ્સાથી રમવા લાગ્યા.

આટલાં બધા કલાક કાંત્યું, એકધારું કાંત્યું,

પણ ભગવાનલાલ થાક્યા ? ના. પાછળથી આરામ લીધો ? ના.. ત્યારે ?

ભગવાનલાલ આજનું કામ સ્વયંસ્ફુરણાથી કરતા હતા. એકાગ્રતા અને ક્રિયાશક્તિના વ્યાપારો ઉચ્ચ અંશના હતા. તે વ્યાપારોને લીધે જ ભગવાનલાલ પોતાની શક્તિઓનો વિકાસ સાધતા હતા; આગળ વધતા હતા. એમાં એને શ્રમ શાનો લાગે? વિકાસની સ્વાભાવિક ક્રિયામાં શ્રમ કેમ જ પડે?

નાનુભાઇ

જ્યારે નાનુભાઇ પહેલવહેલા બાલમંદિરમાં આવ્યા ત્યારે હું તેના ડહાપણથી ચકિત થઇ ગયો.

મેં કહ્યું: "નાનુભાઈ, આ માથે મૂંડો શું સારો લાગે ?"

નાનુભાઈ: "આપણે તો મૂંડોય સરખો ને મોટા વાળેય સરખા."

મેં કીધું: "આ આવાં વિચિત્ર કપડાં શું કામ પહેર્યાં છે ?"

નાનુભાઈ: "આપણે તો લૂગડાં પહેરવાનું કામ છેને ? આપણે તો જેવાં હોય એવાં ચાલે."

મેં કહ્યું: "નાનુભાઇ, તમે તો બહુ પાતળા છો."

નાનુભાઇ: "જેવું ભગવાને શરીર આપ્યું એવું હોય."

હું હસી પડ્યો. ઓહો આ તો નાનો એવો ફિલસુફ!

* * *

થોડા દિવસ થયા. હાથ ધોતાં ધોતાં નાનુભાઇની બાંય પલળી. નાનુભાઈ દડદડ રૂએ.

"શું કામ રડો છો?"

"અમારાં લૂગડાં પલળ્યાં."

"તેમાં શું? હમણાં સૂકાઈ જશે."

"પણ પલળ્યાં એવી બબર પડે તો મારી બા મારે."

મને દુઃખ થયું. છોકરાને માની આટલી બધી બીક!

* * *

એક દિવસ મેં કહ્યું: "નાનુભાઇ, ઓલ્યા બાડામાંથી પથરો લઇ આવોને?"

"ના ગિજુભાઇ, મારાથી બાડામાં નહિ ઉતરાય. એવડો પથરો કેમ ઉપાડાય?"

બાડો પૂરો એક હાથ પણ ઉંડો નહોતો. મેં કીધું: " ચાલો, આપણે સાથે જઈએ. "

જઈને પથરો લઈ આવ્યા. નાનુભાઈને કીધું " કાં, પથરો લવાણો કે નહિ ? "

નાનુભાઈ: " પણ મારી બા હોય તો મને પથરો લાવવા ન દે. કહેશે: ' બાપુ ! કયાંક હાથપગ ભાંગી જાય. "

મને લાગ્યું કે માએ છોકરાને સાવ અપંગ બનાવી મૂકયો છે !

* * *

એક વાર મેં પૂછ્યું: " નાનુભાઈ, ફરવા બરવા જાવ છો કે ? "

" કયાંઈક ગાંડી ઘોડામાં આંવી જઈએ ને ? ખોટનો છું તે બા કંઈ જવા દે ? "

" ચાલો, આજે આપણે ફરવા જઈએ. "

" ના ભાઈ, આપણે તો અહીં બેસશું. તમે ફરી આવો. રસ્તામાં કોણ જાણે શું યે થાય ? "

મને થયું કે છોકરું ખોટનું હોય તે કાંઈ નભાલું બનાવવા માટે ?

માતાજી

માતાજી બાલમંદિરમાં આવે. એક ભગત જેવી ભલી છોકરી જોતાં જ મેં એનું નામ ' માતાજી '

પાડેલું. માતાજી ગાય જેમ પાસે ઉભાં રહે; ગાય જેવી શીળી ને સરલ પ્રકૃતિનાં.

માતાજીને સિનેમા જોવો બહુ ગમે. એના કોઇ સગાનો જ સિનેમા. ત્રણ વાગે એટલે માતાજી આવે ને કહેઃ "ગિજુભાઇ, સિનેમા જોવા જવું છે."

મને થાય કે "કરવું શું? સિનેમા જોવા દઉં તો કામના બે ત્રણ કલાક પડેને?" હું ના પાડું.

પણ માતાજીને રોકી રાખ્યે માતાજી કામ થોડું કરે? એ તો સિનેમાના વિચારમાં ને વિચારમાં આંટા મારે. આંખમાંથી જાણે હમણાં પાણી પડશે એમ લાગે. ભાવથી મારા સામે પણ ન જુએ. હું એને કહું: "માતાજી! ચિત્ર કાઢશો?" માતાજી કહેશેઃ "નથી ગમતું." હું એને જાતજાતનાં કામ બતાવું પણ માતાજીનું મન સિનેમામાં. મને ખાતરી થઇ કે જ્યાં સુધી માતાજીનું મન સિનેમામાં છે ત્યાં સુધી કામે લાગશે નહિ. ત્રણ વાગ્યા સુધી કામ કરે, એકાગ્ર થાય; વ્યવસ્થિત દેખાય. પણ ત્રણ વાગ્યા પછી માતાજી કોઇકને આડે આવે, કામ કરે નહિ ને ટલ્લા મારે. મને થયું કે "માતાજી રાજીખુશીથી ત્રણ જ વાગ્યા સુધી ખૂબ કામ કરીને સિનેમા જોવા જાય તો શું ખોટું? આમે વખત બગાડે છે ને આમે વખત જવાનો. આમાં

તો ઉલટું તે કામથી કંટાળે છે, મારી સામે અસંતોષ રાખે છે અને જાતથી હિજરાય છે. એકંદર આગળ વધવાને બદલે સડે છે. સિનેમા કંઈ એટલો બધો ભયંકર નથી દેખાતો કે મારે તેને સડવા દઈને પણ ત્યાં જતાં રોકવાં જોઈએ."

મેં નક્કી કર્યું કે માતાજીને રોજ ત્રણ વાગે જવા દેવાં.

માતાજી રોજ ત્રણ વાગે જતાં. પ્રસન્ન પ્રસન્ન થઈને જતાં. બીજે દિવસે ખુશી ખુશી થઈને આવતાં. ખૂબ કામ કરતાં ને ત્રણ વાગે નમસ્કાર કરી ચાલ્યાં જતાં.

મને માતાજી વારંવાર સાંભરે છે.

રંભા

બાલમંદિરમાં રંભા કરીને એક છોકરી આવતી. શરીરે હૃષ્ટપુષ્ટ, મનથી આનંદી અને અંદરથી હેતાળ.

રંભાબેન ભારે સુંદર શરીર લઈને હસતે મોઢે આખો દહાડો આમતેમ ફર્યા કરે.

ચંપાબેન દોડતાં દોડતાં પડી જાય. રંભાબેન દોડીને તેને ઉભાં કરે, ધૂળ ખંખેરી નાંખે, જરાક

હસે, બે મીઠા બોલ કહે ને રમતે ચડાવે.

ચંપકલાલને મૂતરવા જવું હોય. રંભાબેન કહેશેઃ "ચાલો, હું મૂતરવાની જગા બતાવું."

વિનોદકાંત ચોરણીની નાડી બંધાવવા ફરતા હોય; રંભાબેન સામાં મળે. કહેશેઃ "લાવો, નાડી બાંધી આપું?"

રંભાબેન પોતાના ટેબલમાં પેન્સિલો ને કાગળો રાખે. આકૃતિ પણ રાખે. કોઇકને પેન્સિલ ન હોય તો કહેશેઃ "લ્યો આ મારી પેન્સિલ. તમે ચિત્ર કાઢો."

કોઇક વૉટર કલર કરતું હોય તો રંભાબેન પાણી લાવી દેવાને હાજર હોય જ.

આમ રંભાબેનની સેવા જ્યાં ત્યાં ચાલતી જ હોય. સેવાથી ઉપકૃત થયેલાં નાનાં બાળકો રંભાબેનની પાછળ પાછળ ફરતાં જ હોય, ને એકબીજાં હસી હસાવીને બાલમંદિરને બાલઆનંદથી ભરી દેતાં હોય.

માબાપે રંભાબેનને બાલમંદિરમાં મોકલ્યાં હોય ભણવા; ભણવા એટલે એકડા શીખવા; બાલમંદિરના શિક્ષકો એની સામે ઇંદ્રિયવિકાસનાં સાધનો ધરે; પણ રંભાબેન તો એ બન્નેને કોરે મૂકી નાની

નાની સેવાઓમાં પડ્યાં હોય!

એના બાપા પૂછેઃ "રંભાને કંઈ એકડો-એકડો આવડ્યો?"

બાલમંદિરના શિક્ષક પણ આવીને કહેઃ "આ રંભાબેન અસ્થિર લાગે છે. સાધનો લેતાં નથી."

મને થાયઃ "રંભાબેનને એકડા વિના નહિ ચાલે? મોન્ટીસોરી શિક્ષકને આ નાનાં સેવાકૃત્યોનું માહાત્મ્ય કેમ દેખાતું નથી?"

મોન્ટીસોરી શિક્ષકોને તો હું સમજાવી શકુંયો. આ સેવાભગિનીના આત્માને સેવા કરીને વિકસવા દેવામાં જ આપણું ખરું કર્તવ્ય છે. એના આત્માને સેવાની ભૂખ છે; એ એને તૃપ્ત કરવાની પૂર્ણ છૂટ આપો. એની સ્ફૂર્તિને સંગીત કે નાસ્તાના સમયપત્રકથી પણ રોકો નહિ. અંતરની શાંતિ માટે રંભાબેન નાનાં બાળકોની જે સેવા કરી રહ્યાં છે તેમાં, આપણે જે બધું કેળવવા માગીએ છીએ તે આવી જ જાય છે. દડા ઉપર થતી એકાગ્રતા કોથળની નાડી બાંધતાં વખતે જોઈ શકીએ છીએ; આખો દિવસ થાક્યા વિના કંઈ ને કંઈ ભલાઈનાં કામો કરવામાં ક્રિયાશક્તિનો વિકાસ ઉઘાડો છે. લાગણીનો વિકાસ તો સ્વયં છે જ. આ ભૂખ તૃપ્ત

કરવા માટે રંભાબેન એની મેળાએ જ ઇંદ્રિયોનો વિકાસ સાધવા તરફ જશે. ખરી વસ્તુ ભૂખ છે, એ જો આવે તો ખોરાક તો ગમે ત્યાંથી હાથ થશે જ. આપણાં સાધનો પોષણ રૂપ છે પણ ભૂખ વિના તે નકામાં છે.

મોન્ટીસોરી શિક્ષકની દૃષ્ટિ હું ઉઘાડી શક્યો, પણ સેવાકૃત્યોમાં રંભાબેનને એકડો શીખવાની નવરાશ ન જ મળી. હું એને એકડો શીખવાની ફરજ કેમ પાડી શકું? એનાં માબાપોને એકડો મહત્ત્વનો હતો; રંભાબેનને સેવા મહત્ત્વની હતી. હું સૂડી વચ્ચે સોપારી હતો. આખરે એકડાનું મહત્ત્વ જીત્યું. રંભાબેનને એકડો ન આવડ્યો માટે ઉઠાડી લીધાં. હું મનમાં દુઃખી થઇને બોલ્યોઃ "ભલે રંભાબેનને એકડો આવડશે; પણ એનામાં રહેલી ચેલી સેવાભગિનીનું શું થશે?"

વિદ્યાબેન બોટાં

પાલીતાણાનો ડુંગર ચડતા હતા. દડબડ દડબડ છોકરાં ડુંગર ઉપર જતાં હતાં. થાકતાં જતાં હતાં તેઓ ડોળીમાં બેસતાં હતાં. પણ છોકરાંની જાત; બીજાં છોકરાંને કૂદ કૂદ કૂદ ચડતાં જોઇને ડોળીમાં બેસવું તે કેમ ગમે? વળી પાછાં ડોળી-

માંથી ઉતરીને પગે ચાલે; પાછાં થાકે ને વળી પાછાં ડોળીમાં બેસે.

હું પડખે પડખે ચાલ્યો આવતો હતો. ચાલવાની બાબતમાં બાલસ્વભાવનું દર્શન કરતો હતો; કેટલાંક બાળકો બરોબર થાક લાગે તેથી જ અને ત્યારે જ બેસતાં હતાં; કેટલાંક ચાલવામાં શરમાતાં હોય તેમ ડોળીમાં બેસવાનું પસંદ કરતાં હતાં; કેટલાંક મોટા ઘરનાં બાળકો ડોળીમાં બેસવામાં મોટાઇ છે એમ સમજી, પગે ચડવું જાણે કે હીણું માનતાં હતાં; કેટલાંક સશક્ત હતાં, ચાલવાનાં શોખીન હતાં, છતાં તેમનામાં અનુકરણશીલપણું વધારે પ્રમાણમાં હોવાથી તેઓ વાદે વાદે ડોળીમાં બેસતાં હતાં; ત્યારે કેટલાંએક ડોળીમાં ન બેસવાથી આપણો કંઇક હક્ક ચાલ્યો જશે, અથવા તો બીજા બેસે ને આપણે શાના ન બેસીએ, એવી સ્પર્ધાવૃત્તિમાં જઇને ચાલવાનો આનંદ ગુમાવતાં હતાં. હું આ બધાં બાલમાનસોને નિહાળી રહ્યો હતો. તંદુરસ્ત અતંદુરસ્ત માનસનો તફાવત સમજાતો હતો. મને દેખાતું હતું કે ડુંગરા ઉપર ચડવું, દોડવું, હાંફીને ઉભા રહેવું, થાક લઇને પાછા ઉપડવું, એ બધું બાળકોને ગમતું હતું. પરંતુ જાતજાતની માનસિક વિકૃતિઓને લીધે ઉપર બતાવ્યું

તેમ તેઓ ડોળીમાં બેસીને મોટો આનંદ લેવા જતાં હતાં, જે તેમાં ન મળતાં પાછાં પગે ચાલતાં હતાં.

વિદ્યાબેન મોટાં થાય્યાં આવતાં હતાં. ડોળીથી તેનું મન લોભાતું ન હતું. બીજાં બાળકો બેઠાં બેઠાં આવે છે તેથી તેના મનમાં વાદ ઉભો નહોતો થયો. બીજાની પેઠે અદેખાઇ કરી માત્ર બેસવા ખાતર જ તે ડોળીમાં બેસતાં નહોતાં. મેં તેને કહ્યું: "વિદ્યાબેન, ડોળીમાં બેસોને ? થાકી જશો."

જવાબ મળ્યોઃ "થાકે શું, હું તો આખો હુંગરો ચડીને ઉતરીશ !"

વિદ્યાબેનના મ્હોં ઉપર દૃઢતા હતી, પ્રફુલ્લતા હતી. પાતળા એવા પગમાં ખૂબ જોર હતું.

પાંચ છ વરસનાં વિદ્યાબેન મારાથી પણ વધારે ઉત્સાહથી હુંગરો ચડી રહ્યાં હતાં.

મારૂં ધ્યાન વિદ્યાબેન તરફ વધારે ખેંચાયું. હું મનમાં બોલ્યોઃ "આ છોકરી બાલમંદિરમાં આ બીજાં રૂપકડાં બાળકો જેમ થોડું જ ધ્યાન ખેંચે છે, પણ એની ક્રિયાશક્તિ કંઇ અજબ જેવી લાગે છે ! એના મન ને શરીરની તંદુરસ્તી કંઇ અસાધારણ લાગે છે. નથી શરીર થાકતું કે નથી મન ડોળીમાં બેસવાનો લોભ કરતું."

બધા લોકોએ વિદ્યાબેનને ડોળીમાં બેસવાનું કહ્યું: "વિદ્યાબેન, બેસો; થાકી જશો."

વિદ્યાબેન ઠેઠ સુધી પગે ચાલીને ચડી ગયાં. ઉતર્યાં પણ ચાલીને જ. હું તો વિસ્મિત જ થઇ ગયો! કેટલી બધી એની શક્તિ? કેટલું બધું કહેણપણું? ને કેટલું એનું તંદુરસ્ત મન?

અત્યાર સુધી હું એની શક્તિને ઓળખી હોતો શકયો એ માટે મને લાગી આવ્યું. મને થયું કે આપણે હજી બાળકને વધારે ઝીણી નજરથી જોવું જોઇએ; તેની શક્તિઓની કદર કરવી જોઇએ. ઘણી વાર આપણે રત્નોને પથરા જેમ ગણી કાઢવામાં આપણી અણઆવડત અને અણઘડપણાની કિંમત આંકીએ છીએ.

ફોટા પડાવતી વખતે

એક વાર બાલમંદિરનાં બાળકોના ફોટાઓ લેવાનો વિચાર થયો. અમારો વિચાર જે સ્થિતિમાં બાળકો કામ કરતાં હોય તે સ્થિતિમાં જરા પણ કૃત્રિમતા ન આવે તેવી રીતે ફોટાઓ લેવાનો હતો. પરંતુ ફોટોગ્રાફરે તે બાબતમાં અમારી સાથે સંમત થવાની ના પાડી.

તે કહેઃ "ના, થોડીએક ગોઠવણ તો કરવી જ જોઇએ."

અનિચ્છાએ ગોઠવવાનું સ્વીકાર્યું. અમને થયું કે આમ કૃત્રિમ ગોઠવણથી ફોટો પડશે એમાં હકીકતનું હમેશનું સત્ય આવશે, પણ તેમાં તે ક્ષણનું સત્ય નહિ આવે; પણ હશે એમ કરીને ચલાવ્યું.

બાળકોએ જુદી જ વસ્તુનું દર્શન કરાવ્યું.

એ ચારને કહ્યું: "તમે ચિત્ર કાઢતાં બેસો, તમારો ફોટો લેવો છે." ફોટો લેવરાવવા માટે તેઓ બેસવાની ગોઠવણ કરવા લાગ્યાં. પણ ત્યાં તો તરત જ જાણે કે ફોટાની વાત ભૂલી ગયાં હોય એમ હમેશના નિયમ પ્રમાણે બરાબર હમેશની શાંતિથી ને વ્યવસ્થાથી ગોઠવણ કરવા લાગ્યાં. ફોટાની તેમને જરાયે ઉતાવળ ન હતી. પછી તેઓ ચિત્ર કરવા બેઠાં. ચિત્રો પણ હમેશની જેમ ચાલવા માંડ્યાં. ફોટોગ્રાફરે કીધું: "એક બે ને ત્રણ કહીએ, ત્યારે સામે જોજો."

પણ પૂરું સાંભળે કોણ? બાળકો તો ચિત્રોની ધૂનમાં પડ્યાં હતાં.

"એક, બે ને ત્રણ."

કોઇક સામું જોયું ને કોઇક તો ચિત્રમાં તલ્લીન રહ્યું. એકાદ કહેઃ "હમણાં જરા ઉભા રહો; આટલું પૂરું કરી લઉં."

આખરે ફોટો તો પડ્યો. પછી બીજો દેખાવ લેવા માટે તેમને ચિત્રકામ મૂકી દેવાનું કીધું; પણ બાળકો એ કામ શાનું મૂકે? અમે એમને માત્ર ફોટો માટે ગોઠવ્યાં હતાં, પણ તેઓ તો સાચેસાચ કામે મંડી પડ્યાં હતાં. એમને મન તો કામ કરવું એટલે સાચેસાચ્યું કામ કરવું એમ હતું; ઢોંગ તો અમારી પાસે હતો. તેઓ તો કામ કરતાં બેઠાં. અમને થયું કે આનું નામ સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિ. આનું નામ કોઇ વસ્તુ ઉપરનો ખરો રસ. સ્વાભાવિક ને સ્વયંરસિક પ્રવૃત્તિમાં કેવી નિર્વ્યાજતા ને અકૃત્રિમપણું હોય છે તેનો અહીં ખ્યાલ આવ્યો.

તખ્તેશ્વરની ટેકરી ઉપર

નાનાં બાળકોને તખ્તેશ્વર ફરવા લઇ ગયો. તખ્તેશ્વર એક ટેકરી ઉપર આવેલું મંદિર છે; આરસનું છે.

છોકરાં મંદિરમાં રમવા માંડ્યાં. હું એમનું અવલોકન કરતો બેઠો.

ચમનઃ "ગિજુભાઇ, આ પથ્થરા ઉપર હાથ

તો ફેરવો. અહા, કંઈ સુંવાળા છે! સુંવાળા સુંવાળા ફાચ જેવા!"

વિદ્યા દોડતી આવીને કહેઃ "ચાલો ચાલો, ગિજુભાઇ! પણે ત્રિકોણ ને ગોળ કોતર્યા છે!"

હું ગયો. આંગળી ફેરવીને મને ત્રિકોણ, ગોળ, ચોરસ બધી આકૃતિઓ આરસમાં કોતરી હતી તે વિદ્યાએને બતાવી.

ચંદુઃ "ગિજુભાઈ, અહીં કંઇ પવન આવે છે! મારી ચામડીને બહુ ગમે છે. હળવો હળવો લાગે છે."

ત્યાં તો રાધા ને રમા વાતો કરતાં આવ્યાં. તે આંગળી બતાવીને મને કહેઃ "ગિજુભાઈ! ઓલ્યો દરિયો ભૂરો શાથી લાગે છે એની ખબર છે? આકાશ ભૂરું છેને, તેથી ભૂરો દેખાય છે."

હું વિચાર કરતો બેઠો. થોડા જ વખતમાં બાળકોનો ઇંદ્રિયવિકાસ સરસ થઇ ગયો છે એ જોઇ ખુશી થયો.

ચંપાએન આવીને કહેઃ "ગિજુભાઇ! પણે થાંભલા આગળ કાન માંડીને ઉભાં રહ્યાં તો અમને પવનનું ગાયન સંભળાતું હોય એમ લાગ્યું."

મને થયુંઃ "આ છોકરીઓ તો ભારે કરી!"

લીલુ ને કુસુમ જાતજાતની કાંકરીઓ વીણી લાવી. કહેઃ "જુઓ ગિજુભાંઇ! આ લીલા રંગની; આ પીળી; ને આ જાંબલી તો એક જ છે. કેવી સરસ છે?"

મને થયું કે આ છોકરાં બાલમંદિરમાં દડ્યા ને રંગની તખ્તી ને ભૂમિતિની પેટીથી રમીરમીને ભારે બની ગયાં લાગે છે! મોન્ટીસોરી પદ્ધતિમાં જેને ઇંદ્રિયોનો વ્યાપક વિકાસ કહે છે તે આનું જ નામ. જ્યાં રંગની તખ્તીઓ બાળકોએ વાપરી ત્યાં તો રંગીન પીંછાં, રંગીન કાંકરીઓ, રંગીન આકાશ વગેરે કેટલુંય જોવાની આંખ ઉઘડી ગઇ! આમ જ ઇંદ્રિયવિકાસનાં સાધનો વાપરવાથી બાળકો આગળ દુનિયાની બધી ચીજો પોતપોતાનાં રૂપ-રંગ બતાવવા લાગે છે.

આ પ્રત્યક્ષ અનુભવને હું કેમ ભૂલી જાઉં?

પતુભા

પતુભા ત્રણ વરસના અને લલિતા પાંચ વરસની.

કોણ જાણે શું કામ લલિતા રડવા લાગી. પતુભાની નજર લલિતા ઉપર પડી. પતુભા

દડ્ડાની રમત પડતી મૂકી ઉભા થઇને લલિતા પાસે ગયા. "લલિતાબેન, શું કામ રૂવો છો?"

લલિતાબેન ન બોલ્યાં.

પતુભાનું મન દુભાયું.

લલિતાબેન ને પતુભા બાલમંદિરમાં રોજ સાથે રમતાં હતાં.

પતુભા કયાંકથી જઇ આવ્યા; એક ફૂલ લઇ આવ્યા. "લલિતાબેન! લ્યો. આ ફૂલ બહુ સારૂં છે હોં?"

લલિતાબેન રડતાં રહ્યાં નહિ.

હું બેઠો બેઠો જોતો હતો. મને થયું: "જોઉં જોઇએ, લલિતાબેનને પતુભા કેવી રીતે છાના રાખે છે?"

પતુભા એક બુતાન લઇ આવ્યા. "જુઓ. લલિતાબેન, આ બુતાન કેવું સારૂં છે?"

પણ લલિતાબેન રડતાં રહે નહિ.

પતુભા હવે શું કરશે?

ઝીણી મજાની રંગેલી કાંકરી પતુભાએ જોતી. ગળગળા થઇને કહે: "લલિતાબેન! લ્યો હવે રોવો મા. લ્યો, આ કાંકરી લ્યો, બહુ સારી છે!"

લલિતાબેનનું મન રીઝ્યું. રડતાં રડતાં જરાક

હસ્યાં. પતુભા પણ હસ્યાં. હું મનમાં મનમાં હસ્યો.

વાતો કરતાં કરતાં બંને જણાં ગયાં.

મેં કીધું: "આ છોકરાં તો જુઓ, કેવી એનામાં માયા છે? સાથે રહીને કેવાં હેતાળ થયાં છે?"

બાલમંદિરમાં સાથે રમવાનું ન હોત તો? હટ્ટામાં જ ભણતર બધું આવી જાય છે એમ મનાતું હોત તો?

પતુભાને મેં કીધું હોત કે "તમે શું કામ રખડો છો? તમે તમારું કામ કરો." તો?

લલિતાબેનને ધમકાવ્યાં હોત કે "અહીં રોવા નથી આવ્યાં. રોવું હોય તો ઘેર જાવ." તો?

તો લલિતાબેન માટે પતુભા આટલું આટલું કરી શકત? એને રડતાં જોઈને દુભાઈ શકત? એને હસાવવાની મરજી થાત? એને હસાવીને રાજી થાત?

બાળકોનો પહેરવેશ

તારા બેન

સામાન્યતઃ આપણે બાળકોના જીવન વિષે થોડો જ વિચાર કરીએ છીએ. એમાંય તે કદાચ આપણે તેમનાં શરીર સાજાં સારાં કેમ રહે તે બાબતમાં થોડો ઘણો વિચાર કરતાં હોઇશું, પરંતુ તેમનો પહેરવેશ કે તેવી બાબતોને તો ક્ષુલ્લક ગણીને વિચારની બહાર જ રાખીએ છીએ. પરંતુ જો આપણે બાળકો શરીરે અને મને સુદૃઢ થાય તેમ ઇચ્છીએ, તો જરૂર આપણે તેમનાં જીવનને લગતી નાની મોટી બધી બાબતોને પૂરી ઝીણવટથી તપાસવી જ જોઇએ. અને જ્યારે શાંતિ અને ગંભીરતાથી એ બધું તપાસવા જ બેસશું ત્યારે સ્પષ્ટ દેખાશે કે જેને આપણે નાની બાબતો ગણી કાન તળે કાઢી નાખી હતી તેમાં પણ ઘણાં ગંભીર તત્ત્વો રહેલાં છે, જે તત્ત્વો ઉપર બાળકોના માનસિક અને શારીરિક સ્વાસ્થ્યનો ઘણો આધાર છે.

બાળકોનો પહેરવેશ એક આવો જ વિષય છે. કદાચ આપ સૌને લાગશે કે ગીતા ઉપનિષદ્

જેવા તત્ત્વજ્ઞાન ઉપર ઉહાપોહ કરવા બેસનાર અમારે આવી મામૂલી વાતો ઉપર સાંભળવું ? એમ પણ ધારવામાં આવે કે આવી વાતો સ્ત્રીઓ પાસે થાય તો ઠીક ગણાય. આપના મનમાં આવા વિચારો આવે તે પહેલાં જ હું જણાવી દઉં કે આપણે સૌએ, સ્ત્રીઓએ કે પુરુષોએ, આ વિષયો તત્ત્વજ્ઞાનની ઝીણવટથી અને સૂક્ષ્મ તોલનથી વિચાર કરવાની મને જરૂર જણાય છે, માટે જ હું આ વિષય આપની પાસે લાવી છું. બાળકો પોતે મામૂલી કે ક્ષુલ્લક નથી એ વિચાર આપણે સામે રાખીએ તો વિષયનું મહત્ત્વ સમજાશે.

પ્રથમતઃ આપણે બાળકોના પહેરવેશનો વિચાર શરીરસ્વાસ્થ્યની દૃષ્ટિએ કરીએ. આમાં બે ચાર વાતોનો સમાવેશ થાય છે. બાળકના શરીરના આરોગ્યની દૃષ્ટિએ તો આપણે ડૉક્ટર લોકોને પૂછવું જોઇએ અને પહેરવેશમાં જોઇતો ફેરફાર તુરત જ કરી નાખવો જોઇએ. દેખીતી રીતે આ વાત સહેલી અને સાદી લાગે છે, છતાં અનેક કારણોને લીધે તેમની સૂચનાઓ અમલમાં મૂકાતી નથી એ દેખીતું છે. આનાં કારણોમાં એક આપણી બેદરકારી અને બીજું રૂઢિ સામે જવાની આપણી નિર્બળતા કે નાહિંમત.

દરજી ગમે તેવાં કપડાં શીવે તેની કાળજી વિના આપણે તે ચલવી લઈએ છીએ; એમાં આપણી બેદરકારી છે. બાળકોનાં કપડાં દરજી તંગ શીવે કે વધારે પડતાં લાંબાં ટૂંકાં શીવે તે તરફ આપણે ઓછું ધ્યાન આપીએ છીએ. બીજી બેદરકારી ઉપેક્ષાની છે; કાને આવ્યું હોય તે પણ વ્યવહારમાં ન મૂકવાના અનાદરની છે. કપડાં એવાં તંગ ન હોવાં જોઈએ કે તેના ભાર તળે જીવ ગભરાય કે ગૂંગળાય; તે એવાં પણ ન હોવાં જોઈએ કે ઝટ ધોઈને સાફ ન થઈ શકે કે ભીનાં થયે સૂકાતાં કેટલીયે વાર લાગે. કપડાં ઋતુને અનુકૂળ હોવાં જોઈએ. વગેરે વાતો સાદી છે, હમેશના અનુભવની છે, ઝટ અમલમાં મૂકાય તેવી છે. છતાં એમાં કશો ફેરફાર નથી થતો. કારણ? આવા મામૂલી દેખાતા વિષય તરફનો આપણો અનાદર.

બીજું કારણ સામાજિક છે. આપણે એમ માનીએ છીએ કે અમુક પ્રસંગે બાળકે આવાં જ કપડાં પહેરવાં જોઈએ; અમુક સ્થળે, શાળા વગેરેમાં તો આવાં જ કપડાં પહેરવામાં શોભા અને સભ્યતા. ડાકતરી દૃષ્ટિએ કપડાં નુકસાનકારક હોય તો પણ સમાજમાં સરખાં દેખાવા માટે આપણે બાળકો ઉપર કપડાં લાદીએ છીએ.

પરંતુ મારી અંતરની ખાતરી છે કે જ્યારે આપણા જીવનમાં બાળક પહેલામાં પહેલું સ્થાન લેશે, જ્યારે તેનું હિતાહિત એ આપણો પહેલો અને સૌથી મહત્ત્વનો–વધારે મહત્ત્વનો વિષય બનશે, ત્યારે આપણી ઉક્ત બેદરકારી કે અનાદર તેમ જ આપણી સામાજિક માન-માન્યતાનો વિચાર એની મેળે જ ટળી જશે, ઢળી જશે. તે વખતે માત્ર પહેરવેશમાં જ નહિ પણ બાલજીવનને સ્પર્શતી બધી બાબતોમાં આપણે કેટલાયે ફેરફારો કરશું.

એક દાક્તરની દૃષ્ટિએ નહિ પણ છતાં અનુભવીની દૃષ્ટિએ શરીરસ્વાસ્થ્યની રીતે બાળકનાં કપડાં કેવાં હોવાં જોઈએ તે હું કહીશ.

બાળકનાં કપડાં બહુ તંગ ન જોઈએ. શરીરમાં ચાલતી રુધિરાભિસરણની ક્રિયાને તંગ કપડાંથી તેમ જ નાડીઓને તંગ બાંધવાથી હરકત પહોંચે છે. ઝભલાં કે પહેરણ જેવાં કપડાં હોય તો રુધિરાભિસરણ છૂટથી થાય, તેમ જ ચામડીને પણ હવા સ્પર્શી શકે અને પેટ કે છાતીના અવયવો ઉપર બહાર ભાર આવે નહિ. તેમ થતાં તેમના વર્ધનમાં પણ હરકત પહોંચે નહિ. છોકરીઓનાં પોલકાં કે ફરાકો સામાન્યતઃ તંગ હોય છે. છોકરાઓના કોટો ટાઇટ થતા જાય છે, કારણ કે છોકરાઓ શરીરે

વધતા જાય છે તેમ તેમનાં કપડાં-જાડા કાપડના બનાવેલા ફોટ મોટા અને પહોળા થતા જતા નથી: શિષ્ટતાને, ફેશનને કે લોભને કારે મૂકી આવાં હરેક જાતનાં ટાઇટ થતાં કપડાંને દૂર કરીએ ને તેને બદલે ખૂલતાં, શરીરમાં રમતાં કપડાંને દાખલ કરીએ. છોકરા છોકરીઓ બન્નેને માટે સામાન્યતઃ ખૂલતી ઇજારો કે ખૂલતી ચડ્ડીઓ અને ઉપર પહેરણ કે ઝબલું સુંદર પોશાક છે. ખૂલતું શબ્દ એટલા માટે મૂકું છું કે ચોરણીઓ-ચડ્ડીઓ વગેરે ટાઇટ હોવાથી નુકસાન સાથે બાળકને તે બેચેન રાખે છે; શરીર સાથે ઘસાઇને ઘણી વાર તેને લાલ કરે છે; હરવા ફરવાની મજા આવતી નથી.

હિલચાલની છૂટ અને સગવડની દૃષ્ટિએ આપણી છોકરીઓનો ઘાઘરી પોલકાનો પોશાક બહુ સારો જણાતો નથી. છોકરીઓ દોડે કરે તો ઘાઘરી પગમાં હડફેટે આવે છે; નાચે કૂદે કે ઝાડે ચડવા-પડવાનું કરવા માગે તો પણ ઘાઘરી છૂટા હલનચલનની આડે આવે છે. પોલકું એ કાંઇક અંશે તંગ કપડાંમાં જાય છે. એની જગાએ આજકાલ પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિમાંથી ફ્રૉક આવ્યાં છે. પણ આજે ફ્રૉકની જે તરેહ આપણે લીધી તે છાતીએ તંગ બેસે અથવા કેડે કે પેટે તંગ

એસે એ જાતની છે. આમાં ઢીંચણ વળી નીચે સુધી ઘાઘરી પહેરવાની આપણી ટેવને લીધે ફ્રૉક પગ સુધી લાંબાં શીવડાવીએ છીએ ! એટલે બધી રીતે તે પોશાક અગવડતાવાળો બની જાય છે.

એના કરતાં મુસલમાની ઇજાર અને ઉત્તર હિંદુસ્તાની કુડતાનો પોશાક વધારે ઠીક દેખાય છે. છોકરીઓ પણ ઝભલું અને ચડ્ડીઓ જ પહેરે તો મને કાંઈ હરકત જણાતી નથી.

વળી કપડાંમાં વપરાતી નાડીઓની જરૂર અને તેટલી કાઢી નાખીએ તો સારું. બાળકોની ફ્રેડનો ભાગ કાંઇક નાનો હોય છે, ને પેટ પ્રમાણમાં મોટું હોય છે; તેથી પેટ ઉપર ચડ્ડી કે ઘાઘરી રહેતી નથી. બાળકને તે ખૂબ તાણીને બાંધવી પડે છે ને તેથી તેને તેમ જ કરવાની ટેવ પડે છે; પેટ ઉપર આંકડા પણ પડે છે. અથવા તો બાળકોને વારંવાર તે નીચે ન જાય માટે તેને ઉપર સરકાવવી પડે છે. બાળકને તે સાચવવાની ઉપાધિ પડે છે, ને કામમાં આડે આવે છે. ફેરફાર તરીકે ચડ્ડીઓ ઉપરના પહેરણનાં ખુતાનો સાથે જોડેલી રાખીએ તે પસંદ કરવા જેવું છે. આથી થતું નુકસાન અને અગવડ ટળી જશે. ઘાઘરીઓને માટે પણ ઉપર નાની પેટી હોય તો એ જ સગવડ સચવાય.

એક ઉપર એક એમ ઘણાં કપડાં પહેરવાથી બાળકનું શરીર કપડાંના ભાર નીચે દબાઇ જાય છે, અને ઘણી વાર બાળકો તેથી મૂંઝાય છે. ઠંડીના દિવસોમાં તેમ જ ખાસ સારા પ્રસંગે વધારે કપડાં પહેરાવવામાં આવે છે તે વિચારવા જેવું છે. બાળકને ઠંડીથી બચાવવા માટે બે ચાર કપડાં ઉપરાઉપરી પહેરાવવા કરતાં બાળકને એકાદ હળવું કપડું પહેરાવીએ તો કામ સરે એમ છે. અંદર એક ઝીણું પહેરણ અને ઉપર એક ગરમ ઢીલો ઓવરકોટ પહેરાવીએ તો પણ ટાઢથી સારી રીતે રક્ષણ થાય, અને શરીરઆરોગ્યના નિયમો સચવાય. અલબત, શરીરને ચોટી રહે તેવાં તંગ ગંજીફરાકોને ત્યાજ્ય ગણવાં જોઇએ. એ વાત ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે બાળકોને આપણા જેટલી ટાઢ વાતી નથી. તેમની હિલચાલ ઘણી હોવાથી તેઓ અંદરથી જ ઉષ્ણતા ઉત્પન્ન કરીને ઠંડીનું નિવારણ કરી લે છે. બીજું ઠંડી છે એ ભાવનાથી આપણને ઠંડી લાગે છે; બાળકોમાં તેવું હોતું નથી. આથી આપણી ઠંડીના ધોરણે તેમનું ધોરણ નક્કી કરવાને બદલે તેમને જ પૂછીને તેઓ માગે ત્યારે ને જોઇએ તેટલી જ ગરમી તેમને આપીએ તે સાંરું છે. ખરી રીતે તંદુરસ્ત બાળકમાં ઠોઠી કૂદીને

ઠંડીનું સ્વાભાવિકપણે નિવારણ થાય છે, જ્યારે આપણે તેને ઓઢીને બેસવાના કે સગડી પાસે બેસવાના નિઃસત્ત્વ ઉપાયો બતાવીએ છીએ; તેમને ઘણાં કપડાં પહેરાવીએ છીએ ને તેમના છૂટા હલનચલનમાં એક મોટી જબરી અડચણ ઉભી કરીએ છીએ.

બાળકો માંદાં હોય ત્યારે પણ બાળકોને કપડાં નીચે દબાઈ મરવાનો વખત આવે છે. ઘણા ખરા રોગોમાં ખાસ કપડાંના રક્ષણની જરૂર હોતી જ નથી; ઉલટું શરીર અને ચામડીને પોતાનાં કામો કરવા માટે છૂટની જરૂર હોય છે. એને બદલે બાળક માંદું પડ્યું કે પહેરાવ ઘણાં બધાં કપડાં અને ઓઢાડ ગોદડાં, એ આપણી સામાન્ય સ્થિતિ છે. આ બાબતમાં આપણે ડૉકટરી મતને અનુસરીને જ ચાલીએ. છાતીએ યોગ્ય રક્ષણની જરૂર હોય તે તો આપવું જ પડે; એમ ન થાય ત્યાં કપડાં ન પહેરાવવાની બાબતમાં બીજે છેડે જઈને તાવ, ઉધરસ કે મરડા અને ઝાડા જેવા રોગોમાં પણ ટાઢ કે પવનથી રક્ષણ કર્યા વગર બાળકોને મરજીમાં આવે તેમ ફરવા દઈને તેમને બોધ બેઠાના દાખલાઓ પણ આપણે ત્યાં ઓછા નથી!

વળી આપણે આપણાં બાળકોને વધારે કપડાં પહેરાવીએ છીએ તેમાં કહેવાતા સુધરેલા અથવા ગોરાં લોકોનું અનુકરણ છે. ગોરા લોકો ઠંડા મુલકના છે તેથી તેમને કંઈક વધારે કપડાં પહેરવાની ટેવ હોય છે. ઋતુ અને હવા જોઈને કપડાંમાં ફેરફાર કરવાનું તેમને હમણાં હમણાંમાં સૂઝવા લાગ્યું છે. એ લોકો આપણા ગરમ મુલકમાં પણ તેમનાં બાળકોને ગરમ મોજાં ને બૂટ ને માથે ગરમ ટોપી તથા શરીરે નીચે એક પેટી, તેના ઉપર ગંજીફરાક, તેના ઉપર બહારનું ફ્રૉક કે કોટ વગેરે પહેરાવી બેચેન બનાવે છે; તે જોઈ આપણને હસવું આવવું જોઈતું હતું, તેને બદલે આપણે જ તેમનું અનુકરણ કરી બેઠાં છીએ, ને એમાં જ આપણે મોટાઈ માનીએ છીએ એ આપણી વિચિત્રતા છે!

એવી રીતે આજે આપણે ત્યાં જેઓ અદ્યતન રહેવાવાળાં છે તેમનાં બાળકોનાં શરીરો ઉપર આવો નકામો ભાર વધ્યો છે. વિલાયત જઈ આવેલા માણસો વિલાયત ગયા ને ઘણું ભણ્યા એટલા જ માટે બારેબાર કલાક ગરમ મોજાં અને બૂટમાં પોતાના પગ બાંધી રાખે છે. જ્યાં ગરમ હવામાં પોતે જ ગરમ કપડાંનો કોટ અને પાટલુન પહેરે

છે ત્યાં તેમનાં બાળકો કપડાં નીચે દબાઇ મરે એમાં શી નવાઇ ? પરંતુ આવા અંધઅનુકરણને તો આપણે નવ ગજના નમસ્કાર જ કરીએ.

વળી ઘણી વાર જ્યારે આપણે હોંશથી આપણાં બાળકો માટે ભારે કિંમતી કપડાં કરાવીએ છીએ ત્યારે આપણે તેમના ઉપર ઉપકારને બદલે અપકાર કરી બેસીએ છીએ. જૂની રીતે ઉંચી જાતનાં કપડાં એટલે જાડી મખમલ કે સાટીનનું કપડું અને તેના ઉપર જરીનું ભરતકામ હોય એવાં લૂગડાં શીવડાવીએ છીએ. આજે પણ જૂની કે નવી રીતે બાળકોને કપડાં શીવડાવવામાં આવે છે ત્યાં આવાં ઉંચાં કપડાંનો મોહ આપણામાં છે જ. સારાં કપડાં શીવડાવવાની હોંશ કદાચ સ્વાભાવિક માનીએ, તો પણ એ બાબતમાં બે વાતો ધ્યાનમાં રાખવી જોઇએ. એક તો જે કપડું ધોઇને સાફ ન થઈ શકે તેવું કે ભરતકામવાળું હોય તે બાળક માટે તો કદી વાપરીએ જ નહિ. બીજું સારાં કપડાં સાચવવા ખાતર બાળકની હરવા ફરવાની કે રમવાની છૂટ આપણે ન જ લઇ લઇએ. ન ધોવાય એવું કપડું વાપરીએ છીએ ત્યારે બાળકનો પરસેવો, થૂંક, લાળ ને વખતે મળમૂત્રથી બગડેલાં કપડાં પણ આપણે તેને ફરી-

ફરીથી પહેરાવીએ છીએ; એ ખૂબ હાનિકારક છે. રમવાની છૂટ લઇ લઇએ તો પણ બાળક થોડાં ઘણાં કપડાં તો બગાડવાનું જ. તેને માટે ઠપકો આવાનો અને રમત તથા શરીરની છૂટી હિલચાલ જતી કરવાનો અસંતોષ તો છે જ; ઉપરાંત મેલાં કપડાંને ઉંચાં અને કિંમતી હોવાથી પહેરવાનું તો આવે જ. આમ ત્રણ રીતે આપણી બાળકોને સારાં કપડાં પહેરવરાવાની હોંશ અથવા સામાજિક ફરજ ઉલટું તેમને હેરાન કરે છે.

કપડાંની બાબતમાં ચોથી વાત એ છે કે બાળકોનાં કપડાં તેમની સ્વાધીનતાની આડે ન આવે. બાળક પોતાની મેળે પોતાનાં કપડાં પહેરે અને કાઢે એ રસ્તે આપણે તેને વહેલામાં વહેલી તકે મૂકવું જોઇએ. ખુતાન કેમ બીડાય, નાડી કેમ બંધાય, વગેરે વાતો જે આપણે આસ્તેથી તેની અંદરની ક્રિયા સ્પષ્ટ કરીને બતાવીએ, ને પછી તેના ઉપર મંડી પડીને તે સાધ્ય કરવા બાળકને છૂટું મૂકીએ, તો અઢી ત્રણ વર્ષની નાની ઉંમરે પણ બાળકને એવાં કામોમાં ખૂબ રસ આવશે. પરંતુ આપણે બાળકની કામ કરવાંની ધીમી ગતિથી કંટાળવું ન જોઇએ. "આમ નહિ, આમ." "આમ નહિ, પણ આમ." એમ વારંવાર બતાવી-

ને અગર તો ટોકીને આપણે તેનામાં કંટાળો ઉત્પન્ન ન કરવો જોઇએ. તેમ જ "પહેર તારી મેળે; હું નથી પહેરાવતી." એમ કહી તેને છેકું અસહાય ન મૂકવું જોઇએ. આ બધી બાબતો સાધ્ય કરવામાં બાળકને ઘણો પ્રયત્ન અને મહેનત કરવી પડે છે. મારો અઢી વર્ષનો એક ભાણેજ ચડ્ડી પહેરતી વખતે દરેક વેળાએ કહે: "મીં, મીં." ચડ્ડી આપીએ ત્યારે ૧૫–૨૦ મિનિટની સખત મહેનત પછી ચડ્ડીના પાયજામાં પોતાના બે પગ નાખીને આપણને બોલાવે. જો આપણે તેની મદદે જઇને તેના પગને બંધમુક્ત કરીએ ને ચડ્ડી બરાબર પહેરાવવા લાગીએ તો તરત એ કહે "મીં, મીં." વળી જાતમહેનત શરૂ કરે. એમ બે પાયજામાં બે પગ નાખવાની સાદી ક્રિયામાં તેણે કેટલાયે કલાકો ગુમાવ્યા; કેટલીયે ક્રિયાશક્તિ એકધ્યાન રાખીને વાપરી, ત્યારે બેચાર મહિના પછી તેને તે સાધ્ય થઇ! આવે વખતે જો આપણે ઉતાવળા થઇને એને ચડ્ડી પહેરાવી દઇએ, કે એ માગે ત્યારે એની મદદે ન જઇએ, તો તે વસ્તુ સાધ્ય કરવાનો તેનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ જાય.

આ બાબતમાં આપણે બે રીતે ભૂલ કરીએ છીએ. કાં તો "તને તારી મેળે નહિ આવડે." કે

"ઝટ કરવા દે." "તારી પાછળ રમત કરવા મને વખત નથી." અથવા બીજી રીતે બીજે છેડે જઈ "પહેર તારી મેળે. એટલું નથી આવડતું?" "મુતાન બીડતાંયે નથી આવડતાં?" "તારે એટલું તો શીખી લેવું જોઇએને!" વગેરે કહીને આવાં કામો પ્રત્યે તેમને કંટાળો ઉપજાવીએ છીએ. આને બદલે ઉપર કહ્યું તેમ એક વાર રસ્તો બતાવી બાળકને તે સાધ્ય કરવા છૂટું મૂકીએ ને તે માગે તેટલી જ સહાય આપીએ.

વળી બાળકો પોતાની મેળે કપડાં પહેરી કે કાઢી શકે માટે મુતાન, નાડી વગેરે આગળ જ આવે એમ કરવું જોઇએ. આપણાં જૂનાં કપડાંમાં નાડી ને મુતાન આગળ જ દેખાશે. હાલનાં ફ્રૉક, ઝબલાં વગેરેમાં મુતાન કે નાડી પાછળ હોય છે; આમાં સુધારો કરવો ઘટે છે. ઘણી વાર બાળક મુતાન વાર-વાર કાઢી નાખે છે ને નાડી છોડી નાખે છે, એટલા માટે જ મુતાન પાછળ રાખવામાં આવે છે. પણ એમ કરીને તો પોતાની મેળે મુતાન કાઢતાં બીડતાં અને નાડી બાંધતાં છોડતાં બાળકને અડચણ કરીએ છીએ. મુતાન બીડવાની ક્રિયા શીખવા ખાતર જ બાળક આમ કરે છે. આપણે આ કામમાં તેને મદદ કરીએ. જેમ કે તે મુતાન કાઢીને

કપડું ઉતારી નાખતું હોય તો આપણે તેને ફરીથી પહેરાવીએ જેથી તે ફરીથી કાઢી શકે. પરંતુ કપડાં ન જ જોઇતાં હોય ને એટલા માટે તે કાઢી નાખીને ભાગતું હોય તો તેને પહેરાવી પહેરાવીને હેરાન ન કરીએ; અથવા માંદું હોય ને કપડું પહેરાવી રાખવાની જરૂર હોય તો આવે વખતે પાછળ બુતાન કરી બાળક કપડું કાઢી નાખી ન શકે તેમ કરીએ. પરંતુ જ્યારે બાળક બુતાન કાઢવાની ખાતર જ કપડાં કાઢે છે એમ લાગે ત્યારે તો તેને તેમ કરવા જ દઇએ.

પાંચમી વાત તો એ છે કે જો આપણે હાલના સુધારામાં એવું શીખ્યાં હોઇએ કે બાળકને જરા વારે કપડાં વિના રખાય જ નહિ, તો તે વાત ભૂલી જવી જોઇએ. ઘણાં બાળકો ઘણે ભાગે કપડાં માગતાં જ નથી. કપડાં કાઢી નાખી તેમને રમવું-દોડવું ગમે છે. તેનાં બે કારણો છે. એક તો એ કે કપડાં તેમના શરીરને બંધન રૂપ લાગે છે; છૂટથી દોડવા કૂદવામાં તેમને તે આડે આવે છે. બીજું કારણ એ છે કે જ્યારે તેઓ હવા, પવન, ઠંડકો વગેરે કુદરતી બળોની મજા તેમના શરીર ઉપર લેવા ચાહે છે ત્યારે પણ તેઓ કપડાં માગતાં નથી. સખત ઠંડી હોય ત્યારે તેઓ

પોતાની મેળે કૂંફ શોધે છે, જ્યારે બીજી ઋતુમાં નિર્વસ્ત્ર રહેવું પસંદ કરે છે. શારીરિક સ્વાસ્થ્યની દૃષ્ટિએ બાળક ઇચ્છાપૂર્વક નિર્વસ્ત્ર રહે એ ઇચ્છવા જેવું છે. પવન અને તડકો ચામડીને સીધો લાગે એમાં ચામડી મજબૂત અને નિરોગી બને છે. સ્વચ્છતાથી દૃષ્ટિએ પણ બાળકો નિર્વસ્ત્ર રહે ત્યાં અનુકૂળતા છે. બાળક શેડા અને ધૂળ વગેરેથી કપડાં વારંવાર મેલાં કરી કાઢી નાખે છે તેને વારંવાર ધોવાં મુશ્કેલ છે; તેમ જ તેવાં ને તેવાં પહેરાવવાં તે સારૂં નથી. તેને બદલે ગંદાં થાય ત્યારે શરીરો ધોઇ નાખવાં એ સહેલું છે. આમ આપણે ઘણે ભાગે કરીએ પણ છીએ.

બીજે છેડે જઇને એમ પણ ન કરવું જોઇએ કે આપણે બાળકોને હમેશ નાગાં જ રાખીએ. આ બાબતમાં બાળકોની ઇચ્છાઓને જોતાં રહીશું તો વચલો માર્ગ દેખાશે. આપણી સામે સામાજિક બંધન અથવા આચાર કરતાં બાળકના શરીર-સ્વાસ્થ્યનો પ્રશ્ન હોય. કપડાં પહેરાવવા માટે જુલમ ન થાય. કપડાં રક્ષણ માટે છે એ વાત આજે આપણે ભૂલી ગયાં છીએ. આજે કપડાં આપણા ઉપર સામાજિક ફરજ રૂપે આવી પડ્યાં છે. પાશ્ચાત્ય સુધારાનો પવન મુંબઇ કલકત્તા જેવાં મોટાં શહેરોમાં

વધારે ફેલાયો છે. પરિણામે આપણે ખુલ્લી હવામાં છૂટથી વસ્ત્ર વગર ફરીને રમવાનું પસંદ કરવા ફરતાં બાળકોને કપડાં પહેરાવી નાજુક બનાવી દીધાં છે; અને આપણે માની બેઠાં છીએ કે પહેરવેશની બાબતમાં આપણે સુધર્યાં છીએ!

છેવટે આ બાબતમાં બાળકોની શારીરિક સુદૃઢતાને જ આદ્યં સ્થાન આપી શરીરશાસ્ત્ર પસંદ કરે તે માર્ગે જવું જોઈએ. તેને લીધે ભલે આપણે આજની સુધારા-વધારાના કાચા-પાકા વિચારોની દુનિયામાં જંગલી કે અસભ્ય દેખાઈએ. બાળકોને વધારે પડતાં નાજુક કરવાં; તેમને કુદરતી બળોથી દૂર રાખવાં, શરીરનું સ્વાભાવિક વર્ધન રોકવું અને છૂટી હિલચાલમાં મુશ્કેલી ઉભી કરવી, ને એમ કરીને તેમનાં શરીરો બગાડવાં એના કરતાં વધારે જંગલીપણું કે અસભ્યતા કે બેજવાબદાર વર્તન બીજું કયું હોઇ શકે? બાળકોને નગ્ન રાખીને સુશિક્ષિત સમાજમાં આપણે જંગલી દેખાઇને પણ આપણે આપણાં બાળકોને સુદૃઢ કરવાનો સંતોષ અને યશ જરૂર લઇએ.

હવે આપણે બાળકના માનસિક સ્વાસ્થ્ય અને સુદૃઢ વિકાસની દૃષ્ટિએ પહેરવેશ વિષે વિચાર કરીએ.

ઉપર વર્ણવ્યું તે પ્રમાણે જો પહેરવેશની બાબતમાં બાળકને પૂરેપૂરું શારીરિક સ્વાસ્થ્ય હશે તો એ સ્વાસ્થ્ય જ સ્વતઃ માનસિક વિકાસનું કારણ બને છે. બાલમંદિરમાં અમને આવો અનુભવ વારંવાર થાય છે કે માબાપો છોકરાંને જાડો એવો કોટ ને છોકરીને પગમાં અથડાય એવી ઘાઘરી પહેરાવીને મોકલે છે. આથી બાળકને કશું કામ કે હરવા ફરવાનું રુચતું નથી. જ્યારે તેનો કોટ કાઢી નાખીએ છીએ કે ઘાઘરીનો કચ્છ વળાવીએ છીએ ત્યારે તેને કામ-કાજમાં મજા આવે છે. ખૂબ ધામ થતો હોય છતાં શિષ્ટતા ખાતર જ્યારે કચાંઇ કપડાં પહેરીને આપણે જવું પડે છે ત્યારે આપણે મોટાંઓ પણ માનસિક સ્વાસ્થ્ય કેટલું બધું ખોઇ નાખીએ છીએ, એ સંભારીને આપણે બાળક વિષે ખ્યાલ કરવો ઘટે છે. આપણા કરતાં બાળકનું જીવનસુખ શરીરસ્વાસ્થ્ય ઉપર વધારે અવલંબિત છે. વળી તેને આપણા કરતાં શારીરિક હિલચાલની વધારે જરૂર છે, ને તે જ તેનો આનંદ છે. બીજું આપણું શરીર જન્મટીપના કેદીઓ પેઠે ૨૫-૩૦ વર્ષની ટેવથી કપડાંને સહન કરતાં શીખી ગયું છે; બાળકને તો આ બંધન નવેસરથી સ્વીકારવાનું

રહ્યું. ત્રીજું ચામડીનાં કે શરીરનાં સંવેદનો તેમને વધારે તીવ્ર હોય છે, એટલે અસ્વાસ્થ્ય ઉપજાવે તેવાં કપડાંથી તેઓ મૂંઝાય છે. આપણે મોટાંઓ બશેરની પાવડી ખરા તડકામાં ઉપાડીએ છીએ ને મૂંઝાતાં નથી, પરંતુ બે માસનું બાળક માત્ર બે ઔંસની ટોપીથી એટલું તો મૂંઝાઇ જાય છે કે જાણે હમણાં શ્વાસ નીકળી જશે! કહેવાનો ભાવાર્થ એટલો જ છે કે બાળકનું શરીરસ્વાસ્થ્ય અને શારીરિક હિલચાલ એમાં જ એનું હજુ ટકાનું માનસિક સ્વાસ્થ્ય રહેલું છે. માટે શરીર-સ્વાસ્થ્યની દૃષ્ટિએ કપડાંનું જે ધોરણ રાખીશું તે તેમની માનસિક પ્રસન્નતા અને સ્ફૂર્તિને મદદ રૂપ નીવડશે.

માનસિક સ્વાસ્થ્ય અને પહેરવેશની કલાની બાજુને ઘણો સંબંધ છે. મનુષ્યમાં જેમ ફેફસાં કે હૃદય કે પેટ છે, અને આપણે ન ભાળીએ તો પણ એ બધાં એનાં કામો કર્યે જ જાય છે, તેમ જ મનુષ્યમાં કલાવૃત્તિ કેવળ સ્વાભાવિક છે. બાળકોમાં તેમનાં શરીરની જેમ જ તેમની માનસિક શક્તિઓ વિકસે છે. "આ સારૂં લાગે છે ને આ સારૂં નથી લાગતું." "મારે આજે આ પહેરવું છે ને આ નથી પહેરવું." એ બધું બાળકોમાં હોય જ છે.

બાળકો જાતજાતનાં કપડાં, તેનો અમુક રંગ કે ભાત કે કપડાના સ્પર્શ બાતર પસંદ કરે છે. આપણે વિકસતી કલાવૃત્તિને પોષતાં બાળકો અવલોકવાનું છે. તેમને ગમે તે પૂરું પાડીને તેમની કલાવૃત્તિ ખીલવવાનો તેમને અવકાશ આપવાનો છે.

ઘણી વાર બાળક, આપણને કઢંગું લાગે એવું, એટલે કે આજની લોકમાન્ય સુંદર કે શિષ્ટ પોશાકની દૃષ્ટિએ અસુંદર હોય એવું, પસંદ કરે છે. પરંતુ તેને કઢંગું કે કદરૂપું કહીને કાઢી નાખવાનો આપણને હક્ક નથી. આપણને જે સુંદર કે કદરૂપું લાગે છે તે આપણી સૌંદર્ય નીરખવાની દૃષ્ટિ વધારે ખીલી છે માટે છે, કે નથી ખીલી માટે છે, તે પ્રશ્ન છે. આપણી કલા વિષયક સુરુચિ ખીલવાની આડે તો ઘણાં તત્ત્વો આવી ગયાં છે, ને અત્યારે પણ હાજર જ છે. આપણે સામાજિક વિચારોથી વધારે દોરવાઇએ છીએ; આપણે પૈસાથી ઉત્પન્ન કરેલી કૃત્રિમ કિંમતની કલ્પનાથી દોરવાઇએ છીએ; તેમ જ બીજા અનેક વિચારોથી આપણી કલા વિષયક માન્યતાઓ ઘડાય છે. આપણે આજે કેટલાંયે વરસોથી પેઢી દરપેઢી આપણામાં ઠસાવી દીધું છે કે બ્રાહ્મણોનો પોશાક આવો, ગરાશિયાનો આવો, કણબીનો આવો, દક્ષિણીનો આવો, ગુજ-

રાતીનો આવો. પછીથી આપણે આપણા જ પોશાકને સુંદર તરીકે ઓળખવા લાગ્યા. આ સુંદરતા જોવાના ખ્યાલમાં સૌંદર્ય જોવાની દૃષ્ટિ કે શક્તિ કરતાં ટેવનો પ્રભાવ વધારે છે. આપણે માની જ લીધું છે – નહિ, આપણને નાનપણથી આપણા વડીલોએ અને તેમને તેમના વડીલોએ ઠસાવી શીખવાડ્યું છે–કે પોશાકની આ ઢબ સુંદર દેખાય, સારે પ્રસંગે પહેરવા જેવી કહેવાય. માટે આપણે સુંદર પોશાક કરાવવો હોય ત્યારે આપણા રૂઢ વિચારોને અનુસરીને કરીએ છીએ. સામાજિક રીતે અમુક માણસો ડાહ્યા કે શ્રેષ્ઠ મનાતા હોય તેઓ જેને સુંદર માને તેને આપણે પણ સુંદર કહેવા લલચાઈએ છીએ. આપણને તે સુંદર લાગવા જ માંડે છે. કલારસિકો અને અભ્યાસીઓ જેને સુંદર કહે તેને આપણે પણ આંખ મીંચીને સુંદર તરીકે ગળી જઈએ છીએ. આમ અનેકાનેક રીતે આપણે આપણી શુદ્ધ કલાવૃત્તિનો નિર્ણય પૂછવાની તસ્દી લીધા વગર જ સુંદર અસુંદરનો ખ્યાલ બાંધી દઈએ છીએ. આપણી અંદરની કલાવૃત્તિ તો બીજામાં કચરાઇ ગયેલી હોય છે, અને આપણે બીજા અનેકાનેકનાં ચશ્માં પહેરી બહારથી મેળવેલું સૌન્દર્ય વિષયક ખ્યાલોનું

એક પોટકું આપણા માથા ઉપર મૂકી તે ઉપા-
ડીને ફરીએ છીએ. પછી આપણો ભાર હલકો
કરવા અને બાળકોને કિંમતી વારસો આપવા
તેમના ઉપર તે જ ભાર લાદીએ છીએ. બીજી વાત
એ છે કે કલા વિષયક પસંદગી નાપસંદગીમાં
હરહમેશ વ્યક્તિગત ભિન્નતાને અવકાશ હોય છે;
ને એમાં જ નવી દિશામાં નવી રીતે વિકસવાનો
અવકાશ પણ છે. ધારો કે આપણી કલાવૃત્તિ બહુ
સરસ રીતે ખીલેલી છે, ને તેનો વિકાસ પૂર્વગ્રહો
કે પરગ્રહોથી મુક્ત રહી સ્વતંત્ર રીતે થયો છે;
છતાં આપણને જે સુંદર દેખાય તે આપણે
માટે જ સુંદર છે. આપણી દૃષ્ટિએ આપણને અમુક
લૂગડાં કે અમુક રંગની જમાવટ સારી દેખાતી
હોય, જ્યારે આપણા બાળકને બીજું જ કંઈ સારું
લાગવાનો સંભવ છે. માટે તેની રુચિને માન આપ-
વામાં જ આપણી કલારસિકતા રહેલી છે. આપણી
દૃષ્ટિએ મહેશ્વરી નાજુક ગર્ભરેશમી ખંડની ઘાઘ-
રીઓ સુંદર દેખાતી હોય, ને આપણી દીકરીને
ધારવાડના કે મદ્રાસી ભાતના રાતા પીળા ચટ્ટાપટ્ટા-
વાળી ખંડની ઘાઘરી ગમે, એ સંભવિત છે. એમાં
આપણે એમ કહીએ કે "તું કાંઈ સમજતી નથી."
"એ નથી સારું લાગતું." "આ જ સુંદર છે."

તો તો આપણે આપણો સ્વમતાગ્રહ તેના ઉપર લાદ્યો છે, તેની ઉગતી કલાવૃત્તિના અંકુરને દાબ્યો છે, ને આપણી કલાવૃત્તિ શુદ્ધ નથી પણ પૂર્વગ્રહી છે એમ સાબીત કર્યું છે. બ્રાહ્મણની દીકરી કણબીની ભરત ભરેલી ઘાઘરી પહેરવા માગે કે દક્ષિણીની છોકરી મારવાડી પહેરવેશ પસંદ કરે એમ બનવું સંભવનીય છે. આવે વખતે તેને વખોડી કાઢીએ એ કલાની દૃષ્ટિએ તો ઠીક જ નથી, પરંતુ સામાન્ય વ્યક્તિસન્માનને પણ વિઘાતક છે.

ત્રીજી વાત એ છે કે બાળકો અને આપણામાં ઉંમરનો ભેદ છે એ આપણે ભૂલી નહિ જઈએ. બાળક ગોળનો કટકો લઈ મોઢામાં નાખી દે છે, તેનો સ્વાદ આજે આપણે નથી લઈ શકતાં. પણ આપણે નાનાં હતાં ત્યારે ગોળ કે સાકર પર તૂટી પડ્યાં હોઈશું જ. આજે આપણે કચૂંબર ને ચટણીઓ ને બીજી જાતજાતની તીખી ખારી વાનીઓનો સ્વાદ લઈએ છીએ તેમાં આપણી ટેવાયેલી રુચિ તેમ જ ઉંમર પરત્વે વિકસેલી રુચિ છે. બાળકમાં આરંભમાં તે હોતી નથી. માટે એની ઉંમરે એને જે ગમે તે આપવામાં જ તેની શક્તિના વિકાસને આપણે અવકાશ આપીએ છીએ. એની પસંદગી આપણી દૃષ્ટિએ અણવિક-

સિત કે પ્રાથમિક લાગવાનો સંભવ છે. પણ તે બાળક છે, પ્રાથમિક અવસ્થામાં જ છે, એ આપણે ભૂલવું ન જોઇએ. એમ કહેવાની મતલબ એ છે કે કાપડની જાત, તેની ભાત, કયા ઘાટનું કપડું સીવડાવવું વગેરેની પસંદગી આપણે બાળક ઉપર છોડીએ—એ જરૂરનું છે. એની પસંદગીને આપણે પૂરેપૂરા માનથી સ્વીકારીએ.

બેશક બાળક પોતાની પસંદગી શા શા કારણે કરે છે તે આપણે તપાસતા રહેવું પડે. કેવળ કલાત્મક વૃત્તિથી કઇ પસંદગી થાય છે તે આપણે જોવું પડે. બધાં બાળકો અમુક જ જાતનો પહેર-વેશ પહેરતાં હોય ત્યારે બાળક સમૂહની પસંદ-ગીથી દોરવાઇ જાય છે, અને સમૂહથી જુદું ન પડવાને ખાતર અમુક પસંદગી કરે છે. બધાં કહેતાં હોય કે આ સારૂં છે તો બાળક પણ માની લે છે કે તે સારૂં છે. કેટલીએક વાર સમૂહથી જુદું પડીને પોતાનું અસ્તિત્વ વ્યક્ત કરવાની ઇચ્છા તેનામાં દેખાય છે; તેને માટે તે વધારે સારાં કપડાં, વધારે ઘરેણાં વગેરે પસંદ કરે છે તો કોઇ વાર સાવ વિદૂષક જેવું વિચિત્ર પણ પહેરી બેસે છે. વિચિત્ર વેશ પહેરવાની પાછળ હમેશ લોકોની નજરે ચડવાનો હેતુ હોય છે એમ આપણે

ન કહી શકીએ. એમાં બાળકની વિનોદવૃત્તિ પણ હોય, ગમત રમત પણ હોય. વળી પોશાકની પાછળ શ્રીમંતાઇ-ગરીબાઇ અને તેને લીધે સમાજમાં વધારે માનનું સ્થાન અને ઓછા માનનું સ્થાન હોય છે. આવી બાબતોનો ખ્યાલ બાળકમાં વહેલી ઉંમરે જાગતો દેખાય છે. આપણી કૃત્રિમ વ્યવસ્થાને પરિણામે આવાં ખોટાં અને કૃત્રિમ કારણોથી પણ બાળકની શુદ્ધ કલાત્મક પસંદગીને યોગ્ય ન્યાય મળી શકતો નથી. આપણા વર્તનથી કે બોલવા ચાલવાથી બાળક ખોટે રસ્તે ન ચડી જાય એ જોવાનું છે. સામાજિક વાતાવરણમાં જે વિચારો પ્રચલિત હોય તેનાથી અમુક હદ સુધી તેને બચાવી લેવાનું છે. છતાં બાળક આગળ તે આવવાનું છે એ તો નક્કી જ છે. માત્ર આપણી આંખ ઉઘડી હોય તો શુદ્ધ પસંદગી અને વિકૃત પસંદગીને આપણે શોધી શકીએ; અને વિકૃત પસંદગીને રસ્તામાંથી દૂર કરી શકીએ તો તેમ કરવાનો પ્રયત્ન કરીએ.

વળી આપણે આપણાં બાળકો વચ્ચે વગર વિચાર્યે બોલ્યે જ જઇએ છીએ. તેનો પણ જરા અભ્યાસ કરીએ તો આપણા બોલવા ચાલવામાંથી કયાં તત્ત્વો આવ્યાં એ આપણે પકડી શકશું;

" છિટ્ ! આ શું ભિખારી જેવું પહેરે છે ? " " વળી આ શું ? આ તો વાણિયા જેવું દેખાય છે. " " આ તો મારવાડી રંગો છે. " " આ ખરાબ દેખાય છે. " " આ સરસ ફેશનેબલ છે ! " " આ તારી મડમ શિક્ષિકાને બહુ ગમશે; આ પહેર. " " આ તો ઢેડિયા પહેરે. " " આ પહેરીશ તો તું સુંદર લાગીશ. " વગેરે અનેક નાનાં નાનાં વાક્યોમાંથી આપણે બાળક આગળ શ્રીમંત, ભિખારી, બ્રાહ્મણ, વાણિયા, સાહેબ મડમ ને જંગલી, ઉંચી જાતિઓ, નીચી જાતિઓ, બીજાને સુંદર લાગવાપણું, વગેરે મૂકી બાળકને ચોખ્ખી કલાની દૃષ્ટિએ કરવાની પસંદગીમાંથી ખસેડવાનાં અનેક દૃષ્ટિબિંદુઓ રોજ આપીએ છીએ. એમાં જેટલી સાવચેતી રાખીએ તેટલું ઓછું છે.

બાળક જ્યારે પોતાની પસંદગીથી કપડાં પસંદ કરે છે ત્યારે આપણી સાથે તેને આપણા સમાજમાં લઇ જવું કેટલું મુશ્કેલ પડે છે એની કલ્પના હું સારી રીતે કરૂં છું.

જૂનાં નવાં, ભણેલાં અભણ, શ્રીમંત ગરીબ: આપણે બધાં સામાજિક રૂઢિને માનીએ છીએ. પોશાક સંબંધે પણ આપણી નવી અને જૂની રૂઢિઓ છે. પણ બાળકને સ્વતંત્ર વિકાસ આપવા માટે

આપણે આપણી હાંસી થવા દઈએ; સામાજિક નિંદા સહન કરીએ. ભલે આપણે આપણા સમાજમાં સુરુચિહીન ગણાઈએ. આપણી અને આપણા સમાજની દૃષ્ટિએ સારાં, સુંદર ને યોગ્ય એવાં કપડાં પહેરાવવામાં આપણે પોતે આપણા સમાજ સમક્ષ સારાં કહેવરાવીએ છીએ, પણ તેમાં આપણે બાળકનું વ્યક્તિત્વ ભૂલી જઈએ છીએ.

આપણી ભાષામાંથી જેમ બાળકને આપણે બીજા અનેક ખ્યાલો આપીએ છીએ તેમ એક મોટો ખ્યાલ તો શિષ્ટતાનો અને સભ્યતાનો પણ આપણે આપીએ છીએ.

શિષ્ટતાની કેળવણી એ એક સામાજિક જરૂર છે; છતાં જ્યારે એ વધારે પડતી થઈ જાય છે ત્યારે બંધન રૂપ થાય છે. માણસો શિષ્ટ અને અશિષ્ટ વચ્ચેનો વિવેક ભૂલી જઈ સામાજિક ગુલામ બની જાય છે. શિષ્ટતાને નામે કેટલીયે અનાવશ્યક વસ્તુઓ હવા-પાણી જેટલી જ જરૂરી બની જાય છે. કારણ કે જ્યારે અમુક વસ્તુ સમાજમાં શિષ્ટ ગણાતી હોય તો તેના વગર સમાજમાં જવાની વ્યક્તિને હિંમત થતી નથી. સામાજિક શિષ્ટતા એ સંસ્કારી સમાજનું ભૂષણ છે. શિષ્ટતા કે ખાનદાની સ્વભાવની હોય, અંતરની હોય, ત્યારે જ તે સુંદર છે—સમા-

જને ઉપકારક છે; જ્યારે તે હૃદયના ભાવને છોડી માત્ર પોશાક કે એવી બીજી બાહ્ય વસ્તુને પકડી બેસે છે ત્યારે તે જ સ્વતઃ દંભનું રૂપ લે છે, અને એવી શિષ્ટતા પાળનારો ગુલામ બને છે.

આપણે બાળકોને શિષ્ટતાની ગુલામીમાંથી બચાવીએ. ડગલે ને પગલે "પહેરણ પહેર્યા વગર બહાર ન જવાય." "ચડ્ડી પહેર્યા વગર માણસોમાં ન અવાય." "ધાબરી આમ ન પકડાય." "ચોળી આ જાતની ન પહેરાય." એવું કહી કહીને આપણે બાળકોને બાહ્યતઃ શિષ્ટ બનાવીએ છીએ;અને પોશાક સંબંધેની શિષ્ટતા કયાં રહેલી છે તે શોધી કાઢવાનો અવકાશ જ આપતાં નથી. બાળક પ્રથમ શિષ્ટતાની સામે બંડ કરે છે, અને પછી તેનું ગુલામ બને છે.

ઘણી વાર સભ્યતાનો ખ્યાલ શિષ્ટતામાં સમાઈ જાય છે. પણ કેટલીએક વારં તો તે તેથીયે ઉંડો જાય છે ને તેટલા પ્રમાણમાં તે ભયંકર બને છે. સભ્યતામાં આપણે કેવળ શિષ્ટતા-અશિષ્ટતા નહિ પણ નીતિ-અનીતિનો ખ્યાલ આપીએ છીએ. એનો આત્યંતિક - દાખલો લઈએ તો એક માને તેની દીકરીને શિખામણ આપતી મેં સાંભળી તેનો છે. દીકરીની ઇચ્છા અમુક પ્રકારની સાડી પહેરવાની હતી. મા કહેઃ - "એવી સાડી આપણાથી

ન પહેરાય; એવી તો નાયિકા પહેરે.” નાની ઉંમરની કન્યાઓ ખૂલતા રંગો ને ચટ્ટાંપટ્ટાવાળી કે ફૂલ-પાનની ભાતવાળી સાડીઓ શુદ્ધ કલાવૃત્તિથી માગે એ કેટલું સ્વાભાવિક છે એનો આપ ખ્યાલ કરી શકશો. અને છતાં માતા એની અંદર અનીતિનો ખ્યાલ મૂકે તો માતાની દૃષ્ટિએ એ ભલે ક્ષમ્ય હોય, તો પણ કન્યાની દૃષ્ટિએ કેટલો આત્મઘાતી છે એની કલ્પના પણ કરી શકશો.

બાળકોએ ચડ્ડી કે લંગોટ કાઢી નાખ્યાં હોય તો “એ, નાગા ન ફરાય. જા જા, ચડ્ડી પહેર!” એમ કહીને આપણે ત્રાસી ઉઠીએ છીએ; અથવા “કલાંણા ભાઈ નાગા! કલાણી બેન નાગી!” કહીને મશ્કરી કરીને નાગાપણાની અસભ્યતા શીખવવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ. મારી દૃષ્ટિએ આ બધું જરૂર વગરનું ઝેર રેડવાપણું દેખાય છે. ઉંમર વધે તેમ તેમ સભ્યતા-અસભ્યતાનો ખ્યાલ બાળકો પોતાની મેળે જ લઇ લે છે. ને એવી રીતે જાતે લીધેલો ખ્યાલ સચોટ, કારણ સહિત નેં યોગ્ય વિવેક ભર્યો હોવાનો સંભવ છે. આપણાં બાળકો મનુષ્યનાં જ બાળકો છે; સામાજિક જીવનની શિષ્ટતા અને સભ્યતા તેઓ સમાજમાં ફરીને જ નજરોનજર જોઈને લે એ જરૂરનું છે... ખરી

બાલશિક્ષણ એ મનુષ્યશિક્ષણનું પહેલું અને છેલ્લું પગથિયું છે. બાળક રૂપી ઉઘડેલી વસંતને જો આપણે સમજી ન શકીએ, તેનો પરાગ સૂંઘી ન શકીએ, તેનું ગાન સાંભળી ન શકીએ તો આપણે બાળકની પાછળ ઉલેલી સમગ્ર જનતાને થોડા જ વખતમાં અંધકાર તરફ લઇ જઇને એક મોટી ખીણમાં તેને હડસેલી પાડીશું.

બાલશિક્ષણ એક નહિ પણ અનેક દિશામાં વિચારો અને વર્તન માગે છે. શરીર, મન અને આત્મા એ ત્રણેના વિકાસને યોગ્ય એવી પરિ-સ્થિતિ આપવામાં બાલશિક્ષણની સફ-ળતા છે, બાલવસંતની સાર્થકતા છે.